

माणूस

शनिवार । २७ मे १९७२ । ५० पैसे

अखेर १९६५ साली एके दिवशी या कलंदर
क्रांतिकारकाने क्यूबामधील सर्व अधिकाराच्या
जागा सोडल्या, क्यूबन जनतेचा प्रेमाचा निरोप
घेतला आणि पाठीवर आपल्या सामानाची पिशवी
टाकून व हातात बंदूक घेऊन लॅटिन अमेरिकन
जंगलाचा त्याने रस्ता धरला. असा हा चे गव्हेरा.

आणि फिडेल ?

—नवीन लेखमाला....पुढील वर्षारंभ अंकापासून.

माणूस

शनिवार

२७ मे १९७२

पन्नास पैसे

वर्ष

अंक

वार्षिक वर्गणी

परदेशी वर्गणी

अकरा

वावत्र

पंचवीस रुपये

पासष्ट रुपये

माणूस

संपादक

श्री. ग. माजगावकर

साहाय्यक

दिलीप माजगावकर

सी. निर्मला पुरंदरे

सप्रेम नमस्कार....

□ १२ मे माणूसच्या मुखपृष्ठावरील माननीय मुख्यमंत्र्याचे छायाचित्र व त्याच्या-खाली छापलेले छोटेसे पत्र पाहून या लोकप्रिय लोकनेत्यांच्या कर्तृत्वाचा नवा पैलू जाणून घेण्याची अनिवार इच्छा झाली. पण, या नव्या पैलूचा साक्षात्कार वाचकांना घडवून देणारा 'शाही शिकार' हा छोटासा पण मोठा मर्मभेदी लेख वाचून मन उदास, उद्ध्विग्न झाले.

'भाऊसाहेबांची कहाणी,' 'शाही शिकार' अशी लोकनेत्यांमधील ऐषआरामी भोगवादी, सरंजामी प्रवृत्ती, भ्रष्टाचार, दंभ इ. चा परिस्कोट करण्याचा 'माणूस' चा उपक्रम खचित अभिनंदनीय आहे. सत्तेचा गैरवापर करण्याच्या व आत्मभंगासाठी हजारो रुपयांची उधळण करणाऱ्या या लोकनेत्यांचे विविध पैलू जनतेपुढे ठेवणारे हे लेखक खऱ्या अर्थाने लोकजागृती व लोकशिक्षणाचे कार्य करीत आहेत यात शंका नाही. निर्भीडपणावद्दल प्रथम त्यांना घन्यवाद दिले पाहिजेत.

तथापि, बहुजनसमाजातील अज्ञान, दारिद्र्य व लाचारी वृत्ती नष्ट झाल्या खेरीज लोकशाहीतील या लहरी, मुखसत्तालोलुप आधुनिक नवावांना या टीकेची विशेष झळ पोचणार नाही. पण या लोकशाही विध्वंसक अनिष्ट प्रवृत्तीमुळे देशातील बेकारी, दारिद्र्य व विषमता दिवसानुदिवस वाढत असून सर्वसामान्य जनतेत तीव्र असंतोष घुमसतो आहे. 'गरिबी हटाओ'च्या पोकळ अर्थशून्य घोषणेने हा असंतोष शमण्याऐवजी अधिक पेटण्याचा संभव अधिक. तरीही सत्ता ही लोकसेवेचे साधन असून मतदारांनी लोकनेत्यांच्या पुढे वाढून ठेवलेले पंच पक्क्यांचे ताट नव्हे,

साप्ताहिक माणूस : १०२५ सदाशिव, पुणे ३० : दूरध्वनी : ५७३५९

प्रकाशित लेख, चित्रे इत्यादींबाबतचे हक्क स्वाधीन. अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी 'माणूस' साप्ताहिकाचे चालक सहमत असतीलच असे नाही. ललित साहित्यातील पात्रे काल्पनिक.

ही मुदुद्धी लोक प्रतिनिधींना अजून सुचू नये हीच लोकशाहीची खरी शोकांतिका आहे.

१५ मे, १९७२

श्री. ग. सबनीस, सांगली

□ १३ मे च्या अंकातील 'ना. वसंतरावांवद्दले' पत्र वाचले. आपल्या अफाट धैर्याचे कौतुक करावे तितके थोडेच. केवळ जाणकारच ह्याचे महत्व जाणतील.

काही वर्षांपूर्वी आ. अत्र्यांनी दारूबंदी मंत्री श्री. पळसपगार ह्यांस 'असेच' नामशेष केले. ही लोकशाही अजून टिकून आहे, ह्याला कारण आपणांसारखे निधड्या छातीचे पत्रकारच.

आपले व पत्रलेखक श्री. दामले ह्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन.

१५ मे, १९७२

मुनील केतकर, मुंबई

□ २९ एप्रिलच्या 'माणूस' अंकातील श्री. रविन्द्र पिंये यांनी लिहिलेला 'दुर्गावाई भागवत' यांचे व्यक्तिमत्त्व दर्शविणारा लेख केवळ अप्रतीम, सुंदर जाणि संस्मरणीय आहे.

मी मराठवाड्याचा (परभणी) रहिवासी असल्यामुळे प्रथम श्री. अनिल वर्वे यांचा लेख वाचला. त्यांनी केलेले 'मराठवाड्या'वरील अन्यायाचे विश्लेषण 'पूर्व ग्रह दूषित' आणि 'एकच बाजू' मांडणारे वाटले. महाराष्ट्र सरकारने केलेल्या विधायक कार्याची बाजू व त्यावरील परामर्श अजिबात घेतलेला दिसत नाही. पूर्णा प्रकल्पाचा उल्लेखही संबंध लेखात नाही. जेथे कोरड वाहू जमिनीत एकरी दीड ते दोन क्विंटल ज्वारी होत असे तेथे आता या प्रकल्पाच्या पाण्यामुळे एकरी वीस ते बावीस क्विंटल ज्वारीचे उत्पादन झाल्याचे मी प्रत्यक्ष उदाहरणाने दाखवू शकेन. तेव्हा ही सुबत्तेची बाब संबंध लेखात विचारात घेतली गेली नाही. असो. (पूर्णा प्रकल्पामुळे १,५२,००० एकर क्षेत्रात पाणी उपलब्ध झाले आहे.)

'मराठवाड्या'वरील अन्यायाला वाचा फोडल्यावद्दल आपण निश्चित धन्य-वादास पात्र आहात.

४ मे, १९७२

म. ना. पाठक, वसमतनगर

गनिमी युद्धतंत्र : सामर्थ्य व मर्यादा

□ 'माणूस'च्या ६ मेच्या अंकातील जगदीश गोडबोले यांचा क्रांतिकारी गनिमी युद्ध हा लेख विचारप्रक्षोभक आहे, यात शंका नाही. अशा प्रकारचे लिखाण प्रथमच मराठीत लिहिले जात आहे.

गनिमीयुद्धाची कला कम्युनिस्टांनी जितकी विकसित केली तितकी कुणीच केली

नाही. त्यांनी त्याला खरेखुरे शास्त्र बनविले यात विवादाचा प्रश्नच निर्माण होत नाही. पण प्रत्येक काळी ते त्या त्या देशातील परिस्थितीला अनुसरून लढले गेले आहे व साम्यवाद्यांइतकाच राष्ट्रवाद्यांनी पण त्याचा उपयोग केला आहे, हेही खरे आहे. गनिमी युद्धतंत्राबाबत नुसती माहिती असून चालत नाही, त्याचे सामर्थ्य व मर्यादा पण आपण जाणल्या पाहिजेत, कारण खोट्या आत्मविश्वासाइतकीच खोटी भीति पण घोकादायक असते.

गनिमी युद्ध हे मूलतः संरक्षणात्मक युद्ध आहे. ज्यावेळी आपला प्रतिस्पर्धी आपल्यापेक्षा शस्त्र व संख्या यामध्ये शक्तीशाली असतो तेव्हाच गनिमीयुद्ध तंत्राचा अवलंब करण्यात येतो. जे युद्ध जनतेच्या पाठिंब्याने प्रस्थापित सरकारविरुद्ध लढविले जाते, ते अपरिहार्यतः गनिमीयुद्ध बनत असते. आधुनिक काळात साम्यवाद्यांनीच गनिमीयुद्धे लढविली असे नाही. अल्जिरिया व इंडोनेशियातील युद्धे राष्ट्रवाद्यांनी लढविली आहेत.

इंडोचायनातील गनिमीयुद्ध यशस्वी ठरत असल्याचा भास होत असल्यामुळे आपल्याकडे गनिमीयुद्ध हे एक अमोघ अस्त्र मानले जाऊ लागले आहे. इंडोचायना अगर अल्जिरियातून फ्रेंचांनी आर्थिक कारणामुळे पलायन केले. त्यांचा तेथे पराभव झाला असेल पण त्यांना हुसकावून लावणे गनिमांना जमले नाही. व्हिएटनाममध्ये उत्तर व्हिएटनाम्यांनी प्रचंड सामर्थ्याच्या अमेरिकनांचा पराभव केला असेल पण गेली १५ वर्षे त्यांना हुसकावून लावणे किंवा त्यांचा संपूर्ण पराभव करणे त्यांना जमलेले नाही. व्हिएटनाममधील गनिमी लढाई ही गनिमीयुद्धाची सर्वात विकसित अशी अवस्था आहे. तरी पण तेथे द. व्हिएटनाम्यांना संपूर्ण पराभूत करता आलेले नाही. मे १९७० च्या कंबोडियातील युद्धाने पण हेच सिद्ध केले आहे. ही मर्यादा हॅटिंग्टनसारख्यांनी पण मान्य केली आहे.

प्रतिस्पर्धी सेनापती जर कुशल असले तर गनिमी योद्धे पण हतप्रभ होत असतात. होप ग्रॅंट, कॉलिन कॅबेल, मॉन्सन इत्यादी सेनापतींनी पेंढाऱ्यांना व १८५७ साली अयोध्येतील स्वातंत्र्य योद्ध्यांना घेरून पराजित केले होते. आतापर्यंत यशस्वी झालेली युद्धे नालायकाविरुद्ध यशस्वी झाली आहेत. अल्जिरिया व इंडोचायनामधील लढाईच्या वेळी फ्रेंच घराच्या भांडणात गुंतलेले होते. खुद्द फ्रान्समध्ये गाढवांचा गोंधळ सुरू होता. जर्मनीच्या पराभवाच्या काळात टिटो उदय पावला. चॅंग कै शेक हा नालायक व मांडेल बूजवां नेता होता. द. व्हिएटनामी तर नालायक आहेतच. अमेरिकन त्यांचे खरेखुरे युद्धकौशल्य शबलतेमुळे दाखवू शकलेले नाहीत.

जनतेचा असंतोष संघटित करणे, त्या असंतोषाला संघटित करण्यासाठी प्रचंड अशी संघटना उभी करणे, तिच्या सदस्यांना क्रांतिकारी साम्यवादाचे प्रशिक्षण देणे, पक्ष सदस्यांचे सुसज्ज असे दल उभारणे वगैरे गोष्टींची गरज असते. शस्त्रास्त्र पूर्तीसाठी रशियाची अगर चीनची सीमा जवळ असावी लागते. वर्तमान भारतातील कम्युनिस्ट नेत्यांमुळे माओत्से तुंग किंवा लेनिनसारखे महान नेते उदय पावतील अशी कल्पना करणे मूर्खपणाचे आहे. पांढरपेशा वर्गातून उदय पावलेले हे लोक

कोट्यावधि शेतकऱ्यांच्या वेदनचा ठाव घेवू शकलेले नाहीत.

पण तरीही जगदीश गोडबोल्यांचा सावधगिरीचा इशारा महत्वाचा वाटतो. कारण असंख्य दलितांची वेदना जेव्हा हिंसा बनते तेव्हा सारे काही भस्म होत असते. असा उद्बोधक लेख प्रसिद्ध केल्याबद्दल मी 'माणूस'चे आभार मानतो.

१० मे १९७२.

अशोक चौसाळकर, अंबाजोगाई

औषधीकारखाने व च्युइंग गम

गेल्या काही महिन्यात औषधी कारखान्यांच्या बाबत देशात एक चमत्कारिक बदल होत आहे. सरकारने औषधांच्या किमतीवर नियंत्रण आणण्याचा विचार सुरू केल्या-पासून या बदलाची सुरवात झाली किंवा नियंत्रण कायदा झाल्यानंतर आपला फायदापण नियंत्रित होणार, व औषधांच्या किमतीवर जनतेचे व सरकारचे अधिक लक्ष रहाणार हे या कारखानदारांनी ओळखले. याचा परिणाम म्हणून अनेक औषधी कारखान्यांनी औषधाशिवाय इतर वस्तूंच्या उत्पादनास सुरवात केली. त्यामुळे किमतीवर नियंत्रण आल्यानंतर आपला फायदा कमी होणार अशी भीती वाटत असणाऱ्या या कंपन्यांना यंदाचे वर्षी साधारणपणे अधिक नफा झाला आहे. मूळ कंपन्या परदेशात असणाऱ्या कंपन्यांचे बाबतीत या घटनेची गंभीर दखल घेणे आवश्यक आहे.

या कंपन्यांनी आपल्या धंद्याची वाढ करून नवीन उत्पादन सुरू करण्याचे ठरवले, पण ते औषधांचे नसून नेहमी लागणाऱ्या, प्रसाधने, च्युइंग गम, लॉली पॉप वगैरे वस्तूंचे. असा निर्णय घेण्यासाठी काही कारणे होती.

१ : या कारखान्यांच्याजवळ वाढ करण्यासाठी खूप भांडवल, व व्यवस्थापनातील कुशल तज्ञ होते.

२ : या वस्तूंच्या उत्पादनासाठी विशेष प्रकारची यंत्रसामुग्री, किंवा कच्चा माल आयात करण्याची जरूर नव्हती. त्याच कारणासाठी सरकारी परवान्यांच्या वगैरे अडचणी अगदी कमी होतात.

३ : मूळ परदेशी कंपन्यांनी आपल्या ब्रँड वा उत्पादन-पद्धतीसाठी रॉयल्टीचे पैसे न घेण्याचे ठरवले. कारण वर्षाच्या शेवटी या वाढलेल्या उद्योगातून मिळणारा वाटा खूपच आकर्षक होता.

४ : तसेच या अनेक उत्पादनात जगभर प्रसिद्ध झालेल्या नावांमुळे ब्रँड त्याच प्रकारच्या भारतीय उत्पादकांशी चढाओढ अगदी सोपी होती.

५ : उत्पादन पद्धतीत नवीन काहीही तंत्रज्ञान न आणता फक्त आपल्या हाताशी असलेल्या मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन व विक्री करू शकणाऱ्या यंत्रणेचा वापर करून, अफाट फायदा मिळविण्याची ही एक चांगली संधी होती.

म्हणून सर्व परिस्थितीचा विचार करून त्यांनी प्रसाधनाच्या वस्तू, च्युइंग गम वगैरेचे उत्पादन सुरू केले. हिंदुस्तान लिव्हरसारख्या बड्या कंपनीने डब्याबंद अन्न बनवण्यात झपाट्याने आघाडी मारली. अशा प्रकारच्या उत्पादनात या कंपन्यांना खूप आकर्षण आहे. परंतु त्यांना अशा बदलाला (Diversification) सरकारने परवानगी द्यावी का, हा खरा प्रश्न आहे. परकीय भांडवल देशात गुंतवल्यामुळे नवीन तंत्रज्ञान आले पाहिजे, वा नवीन औषधांची निर्मिती झाली पाहिजे. परंतु सध्या ज्या दिशेने या कारखान्यांची वाढ होत आहे, त्यामुळे नाव घेण्यासारखा कोणताही फायदा आपणास होत नाही. परंतु आपल्या तुटपुंज्या आर्थिक शक्तीच एकप्रकारे गैर उपयोग मात्र होत आहे.

च्युइंग गमच्या उत्पादनाची गोष्ट पण बोधक आहे. दोन वर्षांपूर्वी एका प्रमुख औषधी कंपनीने या क्षेत्रात प्रवेश केला. तेव्हापासून ५० लक्ष रु.चे उत्पादन असलेल्या या वस्तूचे उत्पादन आता जवळ जवळ २-५० कोटी रुपयांच्या घरात पोचले आहे. एका औषधी कारखान्याने तर सरळ बिस्किटांचा कारखाना काढला. फक्त त्या बिस्किटात जीवनसत्वे व काही औषधी द्रव्ये मिसळून गोळ्या, चॉकलेट वगैरे पदार्थांचे उत्पादन सुरू केले आहे. असे उत्पादन आपल्या निर्धारित सामाजिक उद्दिष्टांचे विरोधी आहे. हा एक भाग; या धंद्याच्या नफ्यातला बराचसा वाटा परदेशांत जातो; या दोन गोष्टींचा योग्य तो विचार झाला पाहिजे.

एकंदरित असे दिसते, की परकीय भांडवलाचे गुंतवणुकीसंबंधी आमचे धोरण असावे तितके स्पष्ट नाही. या धोरणाचा दोन दृष्टीने विचार केला पाहिजे.

१ : उद्योगधंद्याच्या ज्या क्षेत्रात देशांतील तंत्रज्ञान अपुरे असेल, वा एखाद्या नवीन औषधाच्या निर्मितीची जरूर असेल, तेथे असे भांडवल यावे म्हणून प्रयत्न केले पाहिजेत.

२ : याच्या उलट काही क्षेत्रे अशी ठरविली गेली पाहिजेत की ज्या उत्पादनाची आज आवश्यकता (Priority) नाही, अशा क्षेत्रात पदार्पण करण्यापासून परकीय भांडवलास परावृत्त केले पाहिजे.

त्यासाठी नवीन कारखाना काढण्याचे वेळी आयात परवाना, रॉयल्टी म्हणून द्यावयाची रक्कम वा परदेशी यंत्रसामुग्री लागते काय ? एवढ्याचाच विचार होतो तो अपुरा आहे असे वाटते. या गोष्टी लागत नाहीत एवढ्याच गुणावर फक्त नवीन कारखाने काढण्यास परकीय औषध कंपन्यांना परवानगी देऊ नये. कोणत्याही नवीन उद्योगाचा उपयोग आपली सामाजिक उद्दिष्टे गाठण्यासाठी काय होतो याचा विचार प्रथम वितोषत्वाने केला गेला पाहिजे.

केदार जोशी, पुणे

स. न. [ललित चौकशा, नाझी, कानिटकर, माणूस....]

माझ्या 'ललित' मधील मुलाखतीतून तुम्हाला काही लिहिणे 'क्रमप्राप्त' ठरणार आहे अशी शंकादेखील मला आलेली नव्हती. यामुळे २० मे १९७२ च्या माणूस अंकातून आपण मला दिलेली अपप्रसिद्धी पाहून सर्व झालो.

श्री. ज. जोशी यांनी मला विचारलेला प्रश्न व उत्तरे आपण हेतुतःच पूर्णपणे छापली नाही. प्रश्न असा उत्पन्न झाला आहे -

- : तुम्हाला 'नाझी' पुस्तकाबद्दल खूप स्तुतिपर पत्र आली म्हणे...
- : अजून येतात. तीनशे साडेतीनशे तरी आली असतील.
- : साधारण पैसे किती मिळाले? (घाईने) नाही, सांगायचं नसलं तर सांगू नका...पण या पुस्तकामुळे तर 'माणूस'चा बोलबाला झाला....

यानंतर माझे उत्तर आहे की 'माणूस'मधील दोन वर्षे चाललेली लेखमाला आणि पहिली आवृत्ती या दोहोचे मिळून मला फक्त रुपये १८००।- मिळाले. करा हिशोब ! दुसऱ्या आवृत्तीत जरा बरे पैसे मिळावेत.'

या माझ्या विधानात कसला व्यावहारिक संकेत धुडकावला गेला आहे की ज्याबद्दल तुम्ही एवढा कांगावा करावा ? लेखक अगतिक होता, प्रकाशक श्रीमंत नव्हता, दिवस अडचणीचे होते - मला पैसे कमी मिळाले. हे सर्व कायदेशीररीत्या झालेले आहे आणि पुस्तक प्रसिद्ध करून प्रकाशकांनीच लेखकाला उपकृत केलेले आहे, हे सर्व विस्ताराने मांडून दाखवण्यात तुमचा हेतू असा आहे की, तुमच्या-दृष्टीने व्यवहार चोख आहे. रु. १८००।- दिले ते बरोबर आहेत - हे सिद्ध व्हावे.

माझे विधान एवढेच आहे की सुमारे चाळीस विस्तृत लेखांक आणि दोन हजारांची पंचवीस रुपये किंमतीची आवृत्ती खपूनही, मला फक्त रुपये अठराशे मिळाले. हे विधान चूक आहे असे तर आपण म्हणत नाही ना ? का करारात मी १८००० रुपये मिळाले असे सांगायचे ठरले होते ? आणि जर यासंबंधात लिहायचेच होते, तर संपूर्ण सत्य तरी लिहायचे.

रुपये १८०० मान्य केले तेव्हा प्रत्यक्षात मी काहीच रक्कम स्वीकारलेली नव्हती. पुस्तकाची किंमत रुपये अठरा जाहीर केलेली होती. नंतर आपण ती पंचवीस केलीत. माझी मागणी अशीच अजून आहे, की मला रुपये पंचवीसशे मिळायला हवेत. कारण 'माणूस'शी माझा संबंध लेखक-प्रकाशक असा केवळ करार-मदारी नव्हता. 'माणूस'च्या वाढीत माझाही लक्षणीय असा वाटा होता, की ज्याच्या अर्थकारणाची मोजदाद करण्याचे माझ्या कधी मनातही आले नाही. शिवाय तुम्ही मला मित्र मानीत होता.

आता ऑगस्ट १९६७ मध्ये नेमके काय घडले त्याची आठवण देतो. १९६६ च्या विजयादशमीला पुस्तक प्रसिद्ध झाले. त्यानंतर केव्हातरी मला रु. १८००।- आपण

दिलेत. मी रुपये सातशे अधिक मागितले. तुम्हाला पैसे घावयाचे नसल्याने तुम्ही 'हक्क' की 'दया' हा वाद उत्पन्न केलात. मी सूचना केली, की सर्व गोष्टी श्री. व. मो. पुरंदरे - जें माझ्या पुस्तकाचे कायदेशीर प्रकाशक आहेत - त्यांचेपुढे मांडू. ते देतील तो निर्णय मी मानीन. जर माझी मागणीच चूक आहे असा निर्णय झाला, तर दंड म्हणून रु. १८००/- पैकी काही रक्कम आपण कमी करावी. आपण सूचना फेटाळली व रागारागाने "तुम्ही ब्लॅकमेलिंग करीत आहात" असे उद्गार काढलेत. मी तत्क्षणी घरी निघून आलो. पाठोपाठ आपण रु. ७००/- चा चेक पाठवलात.

तुमचा आरोप पत्करून पैसे स्वीकारायचे का असा माझेपुढे प्रश्न होता. मी चेक परत केला व सोबत जी चिठ्ठी पाठवली आहे त्यात स्पष्टपणे आपण 'ब्लॅकमेलिंग' चा केलेला आरोप परत घेईपर्यंत मला पैसे स्वीकारता येत नाहीत असे कळवले आहे. नक्की शब्द आता मूळ चिठ्ठीतून पहावे.

आपण आरोप परत न घेता, चेक परत घेतलात !

हे जे काही घडले त्याचा अंशात्मक दंश तरी माझ्या 'ललित' मधील उत्तरात आहे का ? तुमची अपेक्षा मात्र अशी दिसते की मला पैसे किती मिळाले, हे देखील मी कुणाला सांगू नये. ठीक आहे. मला अप्रसिद्धी देऊन, पुस्तक काढून मला आपण जी मदत केलीत त्याचा हिशोब आता चुकता केला आहे असे मी समजतो.

यावर पुनः आपण काही लिहिले वा न लिहिले तरी माझ्या दृष्टीने हा विषय संपला आहे.

शेवटी मी काय आहे, कसा आहे, हे तुमच्या सांगण्यावरून ठरणारे नाही आणि तुम्ही काय आहात हे माझ्या अनुभवावरून लोक ठरवणार नाहीत.

१८ मे ७२

वि. ग. कानिटकर

क्लेशदायक 'अठरा' !

स. न. आपण वर उल्लेख केलेली चिठ्ठी मी पाहिली. ती अशी आहे --

मित्रवर्य माजगावकर यांसी,

आपले पत्र, पावती व चेक मिळाला. ज्या संभाषणांच्या संदर्भात आपण हा चेक पाठवला आहे, त्याची उजळणी क्लेशदायक असल्याने मी ती करीत नाही. परंतु मला हे पैसे घ्यावेसे वाटत नाहीत. कराराप्रमाणे मला सर्व पैसे पोचले आहेत व अधिक काही स्वीकारण्याची इच्छा आता मला उरलेली नाही. 'माणूस' सर्व-घात आपण पत्रात जे लिहिले आहे तो तुमचा मोठेपणा आहे व याबद्दल मी ऋणी आहे. कळावे. आपला, वि. ग. कानिटकर (२२।७।६७)

सोबत :- पावती व रु. ७००/- चा चेक आहे.

'ब्लॅकमेलिंग' चा केलेला आरोप परत घेईपर्यंत मला पैसे स्वीकारता येत नाहीत असे 'स्पष्टपणे' वा अस्पष्टपणे आपण या चिठ्ठीत कुठेही लिहिलेले नाही.

असे काही आरोप प्रकरण मुळात असते तर वरील प्रसंगानंतर काही तासानेच लिहिल्या गेलेल्या वरील चिठ्ठीत निदान हा शब्द, हा उल्लेख नक्कीच यायला हवा होता. पण चिठ्ठीत फक्त क्लेशदायक संभाषणाची जाणीव व्यक्त झालेली आहे. यावरून असे वाटते, की 'आरोपा'चे गोंडबंगाल आपली कायदेशीर नाही तरी इतर बाजू बळकट दाखविण्यासाठी मागाहून रचले गेले असावे.

क्लेशदायक संभाषण मी नाकारीत नाही. पण आपण 'मागणी' करू नका, आपल्या 'विनंती'ला मी मान देतो, ही माझी भूमिका होती. यातून वाद वाढला व मीच नाही, आपणही रागावला होतात. माझी सातशे रुपये देण्याची तयारी नसती तर मी चेक आपल्याला पाठवलाच नसता. चेक एकदा परत आल्यावर ठेवून घेण्याव्यतिरिक्त मी आणखी काय करू शकत होतो?

श्री. ब. मो. पुरंदरे यांच्या मध्यस्थीची सूचना हाही नवीनच मुद्दा आहे. ब. मो. पुरंदरे यांची व आपलीही चांगली ओळख व मैत्री आहे. ते जर 'कायदेशीर' प्रकाशक होते व आपली 'मागणी' आपल्या दृष्टीने इतकी 'शुद्ध' होती तर आपणही परस्पर त्यांचेकडे जाऊन हा प्रश्न मिटवू शकत होतात. मी आपली सूचना फेटाळण्या न फेटाळण्याचा प्रश्न येतोच कुठे? ते 'कायदेशीर' मालक होते. मलाही त्यांचा निर्णय त्यावेळी मान्य करावा लागला असता.

या क्लेशदायक संभाषणात मी आपल्याला असेही सांगितल्याचे स्मरते, की माझीची किंमत अठराची पंचवीस झाली असली व विक्री अपेक्षेपेक्षा लवकर होत असली तरी ५००-६०० पूर्वग्राहकांना प्रती अगोदर जाहीर केलेल्या किंमतीतच (व्यापारी ग्राहक - अकरा रुपये प्रत, वैयक्तिक ग्राहक - बारा रुपये प्रत) द्याव्या लागल्याने एकूण हिशोब प्रकाशकाला खूप फायदेशीर ठरण्याची शक्यता कमी आहे.

'माणूस'च्या वाढीतील आपला लक्षणीय वाटा वरील चिठ्ठी ज्या माझ्या पत्राच्या संदर्भात आपण मला लिहिलेली आहे, त्या पत्रात मी त्याक्षणीही मोकळेपणाने मान्य केलेलाच आहे. याची आठवण पुनः मला का करून दिली जात आहे? रा. म. शास्त्री यांच्या उदयात 'माणूस'चाही लक्षणीय वाटा आहे हे सांगणे त्यामुळे आता ओघानेच येते.

अर्थकारणाची मोजदाद न करता आपण हा वाटा उचलीत होतात हे खरे नाही.

माझीमधून आपल्याला किती पैसे मिळाले हे आपण सांगू नये अशी वेडगळ अपेक्षा मी कधीच ठेवली नाही. पण 'ललित'मधील आपले सांगणे हा सरळ मामला नव्हता. म्हणून गेल्या अंकी यासंबंधीचा खुलासा प्रसिद्ध करणे मला 'क्रम-प्राप्त' वाटले. मग खुशाल आपण याला कांगावा म्हणा.

माझी प्रसिद्ध करून मी आपल्यावर उपकार केलेला आहे असे मी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे कुठेही, केव्हाही म्हटलेले नाही, लिहिलेले नाही. हे सहकार्य होते, कुणीच कुणावर उपकार करीत नव्हता अशी यासंबंधी माझी भावना आहे.

ठिक आहे. आपणच हा विषय सुरू केला. आता आपण तो थांबवू इच्छिता. मलाही तो अधिक वाढविण्याची इच्छा नाही. 'अठरा' हा आकडा यंदा पुन्हा एकदा 'माणूस'ला क्लेश देऊन गेला एवढे मात्र खरे! -श्री. ग. माजगावकर

शहादे आंदोलन वार्ता

Consolidate the gains – एस. एम. जोशी यांच्याशी शहादे-तळोदे भागातील आदिवासी शेतमजूर आंदोलनासंबंधी चर्चा करीत असताना या मुद्यावर आमचे उभयतांचे एकमत झाले होते. एस. एम. नुकतेच या भागात चार दिवस दौरा करून आलेले असल्याने मी मुद्दाम त्यांची भेट घेण्यासाठी 'साधना' कचेरीत गेलो होतो.

या चळवळीचे gains काय आहेत ? गेले वर्षभर कार्यकर्ते – पत्रकार या भागात वरचेवर जात आहेत. मेळावे – परिषदा होत आहेत. वृत्तपत्रातून लेख – मुलाखती येत आहेत. पोलिसांशी झटापटी चालू आहेत. या सर्व खटाटोपांची फल-श्रुती काय आहे ?

१ : हा उपेक्षित भाग आणि या भागातील आदिवासी शेतमजुरांचे प्रश्न याकडे सर्व महाराष्ट्राचे लक्ष वेधले गेलेले आहे.

२ : सावकारांनी गैरकायदा हडप केलेल्या जमिनी अनेक ठिकाणी आदिवासी मालकांनी परत मिळवलेल्या आहेत. काही ठिकाणी संघर्ष करून, काही ठिकाणी परस्पर समजुतीने. याबाबत गरीब जमीनमालक असलेल्या आदिवासीला नवीन मार्गदर्शनाची आता फारशी अपेक्षा उरलेली नाही. कायदा आपल्या बाजूने आहे याची त्याला खात्री पटलेली आहे. सावकार – पोलीस यांच्या संयुक्त हल्ल्याला तोंड देण्याची ताकद त्याच्या ठिकाणी आता निर्माण झालेली आहे.

३ : आदिवासी शेतमजुरांचे, सालदारांचे संप झाल्यामुळे त्यांच्या मजुरीत वीस ते तीस टक्के वाढ यंदाच पदरात पडलेली आहे. कामाचे तास, सुट्या, मजुरीचा व अंगावर घेतलेल्या पैशाचा हिशोब मांडला जाऊ लागलेला आहे.

श्री. गोविंदराव शिंदे यांनी एका पत्रातून नुकतेच कळविले आहे –

'संपाचे वातावरण हाताळण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. ८-१० गावे कठीण राहिली आहेत. बाकी सर्व म्हणजे सुमारे सत्तर गावातून संप समजुतीने मिटला. सरमकट १०० ते १५० रुपये वाढ मिळाली आहे. १५ ते ३० दिवस सुट्टी. मजुरी १॥ ते २॥ मान्य झाली आहे...

मूठभर कार्यकर्ते आणि पत्रकार यांच्या प्रयत्नाला आलेले हे यश निश्चितच आशादायक आहे.

अर्थात विरोधी आघाडीही गर्जू लागलेली आहे. आजवरचे गोडधोड बोलणे संपून जमीनदार-सावकारांचा खरा अवतार बाहेर दिसू लागलेला आहे. ज्यांनी आजवर आदिवासींची फसवणूक आणि नागवणूक केली तेही परिषदा-मेळावे जमवून संघटित होण्याची भाषा काढू लागलेले आहेत. विपारी अपप्रचाराचे वारे वाहत आहेत. उदाहरणार्थ एस. एम. जोशी यांच्या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झालेल्या मुलाखतीचाच विकृत वापर सुरू आहे. एस. एम. इतकेच म्हणाले, की गरीब आदिवासींच्या जमिनी लुबाडणारे एकाच जातीचे लोक नाहीत. यातून जमीनदार सावकारांनी अर्थ काढला, जमिनी लुबाडल्या गेल्या हेच एस. एम. यांना मान्य नाही. कार्यकर्त्यांनी धसाला लावलेला गरीब आदिवासींच्या जमिनींचा प्रश्न खोटा आहे हे एस. एम. यांना पटले म्हणे ! मला तरी एस. एम. यांच्याशी दोन तास चर्चा केल्यावर त्यांचे असे काही मत असल्याचे दिसून आले नाही.

अशी विकृत किंवा विरोधी प्रचाराची आणखीही काही उदाहरणे देता येण्यासारखी आहेत—

१ : 'आमच्या तालुक्यात ग्रा. पं. सरपंच, तालुका सभापती सर्वत्र आदिवासी आहेत. असे असता त्यांच्यावर जुलूम होतो ही वृथा ओरड आहे—' तळोदे तालुका युवक काँग्रेसचे एक कार्यकर्ते श्री. अमरजित बारगड यांनी असे मत एके ठिकाणी मांडलेले आहे.

प्रश्नाचे अस्तित्वच नाकारणे हा विरोधी, प्रतिगामी शक्तींचा नेहमी पहिला पवित्रा असतो. धान्य मागायला येणाऱ्या आदिवासींवर गोळीबार करणे हा जुलूम नाही का ? किरकोळ अपराधावरून किंवा केवळ संशयावरूनही आदिवासीला पोलीस-चौकीत डांबून विजेचे झटके देणे हा जुलूम नाही का ? आदिवासींच्या जमिनी वर्षानुवर्षे लुबाडत राहणे हा जुलूम नाही का ? पण जागृती नसते, स्वाभिमान दबलेला असतो म्हणून हा जुलूम प्रथम प्रथम सहन केला जातो. हळूहळू तो अंगवळणी पडतो. पुढे तर तो जुलूमच वाटेनासा होतो. काही ठिकाणचे सरपंच, सभापती आदिवासी असल्याने परिस्थितीत फरक पडत नाही. कारण जुलूम करणाऱ्या यंत्रणेचाच तेही एक भाग होऊन बसलेले असतात. पाटीलवाडी प्रकरणात तर माजी आदिवासी आमदारांचा प्रत्यक्ष मुलगाच अडकलेला आहे. तरीपण या सर्व प्रकरणी आमदार मूग गिळून आहेत. जुलूम सहन करणाऱ्यांची ताकद, एकोपा, संघटना, आत्मविश्वास हाच जुलूम हटविण्याचा लोकमान्य मार्ग आहे. अधिकारपदांच्या मागे अशी लोकांची ताकद उभी असेल तरच या पदांचा उपयोग दलित्यांच्या उन्नतीसाठी होऊ शकतो. नाहीतर ती असून नसल्यासारखीच.

२ : 'येथील जे प्रश्न आहेत ते आमचे आम्ही सोडवू. इतरांचे उपदेश, लुडबुड

नको'— फारच गवगवा, बोलवाला झाल्याने प्रश्न तर नाकारता येत नाही म्हणून विरोधकांनी टाकलेला हा पुढचा पवित्रा.

या इतरांना 'उपरे' असेही विरोधकांकडून मानण्यात येते.

विरोधकांनी हा भाग आपली जहागिरी म्हणून पिढ्यानुपिढ्या वापरला. गोरगरिवांना गुलाम म्हणून वागविले. आपापली कामेधामे, नोकऱ्या, विद्याभ्यास सोडून 'इतर' आले आणि त्यांनी या जहागिरदारांच्या कचाट्यातून लोकांना जरा बाहेर पडायला मदत केली. गोरगरिवांचे स्थानिक नेतृत्व पुढे यावे असाच पहिल्या दिवसापासून या तथाकथित 'इतरां'चा प्रामाणिक प्रयत्न आहे. पण हा प्रयत्नही यशस्वी होऊ दिला जात नाही. अंबरसिंग तर कुणी 'इतर' वा 'उपरा' नाही ना ? मग त्याचा दुःस्वास या जमीनदार-विरोधकांनी इतका का करावा ? दामोदरदास मुंदडा हे गेली दहा-बारा वर्षे या भागात आदिवासी उन्नतीचे कार्य करीत आहेत. ते 'इतर' किंवा 'उपरे' कसे ठरतात ? अंबरसिंग आणि दामोदरदासजी हे जोवर जमीनदार-सावकार वर्गाच्या हितसंबंधांना बाध आणीत नव्हते, केवळ आश्रमशाळा आणि वसतीगृहे चालवित होते तोवर ते 'इतर' किंवा 'उपरे' ठरले नाहीत. पण जरा त्यांनी या मंडळींच्या जुलुमाविषद्ध आवाज उठविला आणि लागले ते डोळ्यात सलायला. आदिवासी जागा होऊन

शेतकरी व आदिवासी यांना पुण्या-मुंबईचे भाडोत्री लोक भडकवितात !

जिल्हा बँकेचे चेअरमन श्री. पाटील यांचे वक्तव्य

धुळे, दि. १७-वार्ताहर : काही लोकांनी शहादे परिसरांत नक्षलवादी चळवळ सुरू करण्याचा कट केला आहे, असा आरोप धुळे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचे चेअरमन व जिल्ह्यांतील प्रमुख कार्यकर्ते श्री. पी. के. पाटील यांनी शहादा येथे भरलेल्या शेतकऱ्यांच्या मेळाव्यात केला.

पुण्या-मुंबईचे भाडोत्री लोक येथे येऊन आदिवासींना भडकविण्याचे उद्योग करीत असून या भागात अशांतता निर्माण करीत आहेत, असे सांगून पी. के. पाटील पुढे म्हणाले की, शेतकऱ्यांनी व आदिवासींनी अशा लोकांपासून सावध राहून आपले प्रश्न तडजोडीने सोडवून घ्यावेत व आपले मत-भेद दूर करण्यासाठी समिती स्थापन करून तिच्याद्वारे प्रश्नाची सोडवणूक करावी. (वृत्त : दैनिक मराठा, १८ मे १९७२)

कसा चालेल ? मग या जहागिन्या, ही वतने, हे सरंजाम कसे चालू राहतील ? आज तो केवळ जमीन मागतो आहे. उद्या संपत्तीचा न्याय्य वाटा मागेल. परवा सत्ता मागेल. म्हणून हा सारा जळफळाट आहे.

३ : या जळफळाटामुळे बड्याबड्या, वजनदार मंडळींचाही तोल जातो असे दिसते. परस्परविरोधी आरोपही ही मंडळी एकाच दमात करीत सुटतात. हे बाहेरून आलेले कार्यकर्ते 'भाडोत्री' आहेत असेही म्हणायचे आणि त्यांना 'नक्षलवादी'ही ठरवायचे, या विसंगतीचा एरव्ही उलगडाच होत नाही. आज या भागात काम करणारी मंडळी, तरुण मुले स्वयंप्रेरणेने येथे जमलेली आहेत एवढे तरी विरोधकांनी मान्य करायला हरकत नाही. या तरुण मंडळींना दोन वेळा साध्या जेवणाचीही कित्येकदा भ्रांत पडलेली असते, हे काय यांच्या भाडोत्रीपणाचे लक्षण समजायचे ? बरे भाडोत्री असतील तर नक्षलवादी चळवळ करून आपला जीव ही मुले कशासाठी धोवयांत घालतील ? आज महाराष्ट्रात तरी नक्षलवादी चळवळ ही सुळावरची पोळी आहे. साधे पत्रक ते काय, ते कुणी छापले-डकवले हे अजून ठरायचे आहे, तरी तथाकथित नक्षलवादी अनिल बर्वे वर्षभर तुऱंगात सडत ठेवला गेलेला आहे. विरोधकांनी सुसंगत बोलावे एवढी किमान अपेक्षा आहे. शिवाय खरोखरच या तरुणांपैकी कुणी नक्षलवादी असेलच, तर विरोधक अजून स्वस्थ का बसले आहेत ? क्षणाचाही यापुढे विलंब न लावता त्यांनी आपल्याजवळचे पुरावे पोलिसांना ताबडतोब सादर करावेत. किंवा पोलिसांना नुसते जागे करावे. पुढचे, इतरांना जागे करून छळायचे व डांबायचे काम पोलीस व्यवस्थित पार पाडतील. एक साधा संपादक तेथे आला तर चार-चार पोलीस शांतता आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी त्याच्या आगेमागे पाळतीवर ठेवले जातात. मग एक नक्षलवादी तर तेथे श्वासदेखील घेऊ शकणार नाही. इतकी. अनुकूलता असताना विरोधक अजून गप्प कसे ? त्यांनी त्वरा करावी.

मारणाऱ्याचा हात धरता येतो. तो जरूर पडली तेव्हा धरलाही. पण बोलणाऱ्याच्या तोंडाला तोंड कुणी छायचे ? कार्यकर्ते आपल्या कामानेच हा विरोधी आवाज हळूहळू कमी करू शकतील. कार्यकर्त्यांनी आजवर खूप व मर्मस्पर्शी काम केले याची ही एक प्रकारची पावतीच आहे. एस्. एम्. यांचेही आजवरच्या कामा-बद्दल मत चांगले आहे. यापुढच्या कामाविषयी सत्ता आहे - Consolidate the gains - पदरात पडले आहे त्याची व्यवस्थित बांधणी करा.

कार्यकर्ते सध्या कशी बांधणी करू पाहात आहेत याची थोडीफार कल्पना आणून देणारे एक पत्र नुकतेच हाती आले आहे. शहादे भागात गेले काही महिने सातत्याने काम करणाऱ्या एका कार्यकर्त्यानेच ते लिहिलेले आहे. विरोधकांनी तरी या पत्राचा अवश्य विचार करावा. त्यांचे पुष्कळसे गैरसमज आपोआप दूर होऊन जातील. पत्र असे आहे -

प्रिय माजगावकर यांस :

१४-५-१९७२

सादर नमस्ते

शहादा.

इकडे बहुतेक सर्व ठीक आहे. बहुतेक संप मिटत आले आहेत. काही ठिकाणी किरकोळ अडवणूक चालू आहे. मुख्य प्रश्न आहे बंडींगच्या कामाचा. येथील बंडींगची कामे सर्व शहादे-तळादे तालुक्यात एकदमच बंद झाली आहेत. कारण सांगितले जाते की सरकारजवळ पैसाच नाही.

येथील माणसे मालदाराकडे व सरकारकडेही कामे नसल्यामुळे बसून राहिली आहेत. आपण कृपया डायरेक्टर ऑफ सॉईल डेव्हलपमेंट अँड कॉन्सर्व्हेशन ऑफीसर पुणे यांना भेटून कोणत्याही परिस्थितीत शहादे व तळादे भागात बंडींगची कामे त्वरित सुरू करण्याविषयी विनंती करावी.

पत्र लिहिण्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे, की आता मे महिना संपेल. जून सुरू होऊन पावसाळा सुरू होईल. पावसाळ्यात आम्हांला तसे काही काम नसणार. त्या वेळी प्रचारात्मक कार्यातून आदिवासी एकजूट करण्याचे ठरविले आहे. यावेळी आम्ही गाणी, भजने, पोवाडे, भारुडे म्हणून व फार्स करून किंवा गोष्टी सांगून आपल्या ग्रामस्वराज्य समितीची पाळेमुळे येथील आदिवासी समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. त्यासाठी आम्हांला काही पुस्तके लागतील. त्याची व्यवस्था आपण व आपल्या परिचयातील गृहस्थांनी करावी अशी आमची इच्छा आहे. सर्व साधारणपणे शिक्षण, व्यसन मुक्ती, समाजवाद, एकता वगैरे गोष्टींची शिकवण मिळेल अशा तऱ्हेच्या खालील प्रकारच्या पुस्तकांच्या निदान दोन-तीन प्रती तरी मिळाव्यात.

१ : पोवाडे (खाडीलकरांचे), भजने, स्फूर्तीगीते (R. S. S. ची सुद्धा चालतील) समूहगीते, भारुडे.

२ : फार्स व लोकनाट्ये.

३ : गोष्टींची व नीतीपर पुस्तके - पंचतंत्र, इसापनीती, वेताळ पंचविशी, अकबर वीरवल संवाद इत्यादी.

४ : कुरंगी सेंटरमध्ये एक चांगला भजनीगायक आहे. त्याचा पुरेपूर उपयोग घ्यावयाचे मी ठरविले आहे. तेव्हा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे 'ग्रामगीता' हे पुस्तक निदान कुरंगी सेंटरसाठी तरी आपण रिझर्व्ह म्हणून ठेवले पाहिजे.

आपण ३१ तारखेला याल त्या वेळी शक्य असतील तेवढी पुस्तके आपण. काही अगोदर पाठविता आल्यास ती पाठविणे. आजच वा. न. रांजणस येथे आले आहेत. बाकी सर्व आम्ही ठीक.

कळावे.

आपला नम्र X X X

ही शक्ती विरोधक वाया घालविणार, दडपणार की हिचा देश उभारणीच्या कार्यासाठी उपयोग करून घेणार ?

-श्री. ग. मा.

स्कूटरचा भविष्यकाल उज्ज्वल आहे काय ?

विद्या काळे

स्कूटर हे सध्याच्या तरुणांचे आणि तरुणींचेही सर्वात आवडते वाहत आहे असे म्हटले तर फारसे चुकीचे होणार नाही. सायकलीप्रमाणेच स्कूटरस्वीची वाढती गर्दी रस्त्यावर पाहिली म्हणजे या विधानाचा लगेच प्रत्यय येतो आणि त्याचबरोबर आणखी एक गोष्ट जाणवते ती म्हणजे, स्कूटर हे मध्यम वर्गीयांच्या खिशाला परवडणारे वाहन आहे आणि म्हणूनच ते लोकप्रिय झाले आहे. स्कूटरसाठी नाव नोंदवणाऱ्यांची संख्या झपाट्याने वाढते आहे. पण त्यामानाने उत्पादन मात्र खूपच कमी आहे. त्यामुळे स्कूटरप्रेमिकांना स्कूटर मिळविण्यासाठी बरीच प्रतीक्षा करावी लागते आहे.

स्कूटरची ही मागणी लक्षात घेऊन, राज्यसरकारांच्या नियंत्रणाखाली स्कूटरस्वे काही कारखाने उभारण्याची भारत सरकारची योजना आहे. त्याचप्रमाणे आणखी २३ स्वतंत्र कारखानदारांनाही परवाने देण्यात आले आहेत. बरील योजना अमलात आणण्यासाठी ३० कोटी रु. पेक्षा जास्त परकीय चलनाची आवश्यकता आहे. याशिवाय आणखी ८० कोटी रुपयांचे भांडवल गुंतवावे लागणार आहे. स्कूटरची मागणी जर भविष्यकाळात घटली, तर ही मोठ्या प्रमाणावर केलेली भांडवलाची गुंतवणूक वाया जाण्याचा धोका आहे आणि म्हणूनच स्कूटरच्या मागणीविषयक भविष्य वर्तवणे महत्वाचे आहे. नॅशनल काँसिल ऑफ अप्लाइड ईकॉनॉमिक रिसर्चने दिल्लीत स्कूटरच्या मागणीविषयक पहाणी करून जे निष्कर्ष काढले आहेत ते अतिशय रंजक आहेत.

स्कूटर मध्यमवर्गीय आणि मध्यमवर्गीयात अधिक प्रिय असल्याचे दिसून आले. पेट्रोल आणि इतर दुस्तती मिळून महिना १०० रु. तरी खर्च येत असल्याने, ज्यांचे मासिक उत्पन्न रु. ४००-५०० च्यावर आहे त्यांनाच स्कूटर वापरणे शक्य आहे. शिवाय स्कूटर हे शहरी वाहन आहे. स्कूटरच्या एकूण मागणीपैकी २३% मागणी केवळ दिल्लीतून आहे आणि एकंदर मागणीपैकी ८०% मागणी प्रमुख अशा २५ शहरातून आहे. भारतातील लोकसंख्या शहरापेक्षा खेड्यातच अधिक असल्याने, स्कूटरची मागणी मर्यादितच रहाणार आहे.

शिवाय बहुतेक रस्ते खराब असल्यामुळे, स्कूटरपेक्षाही मोटारसायकल अधिक लोकप्रिय होऊ लागली आहे. लांबचा प्रवास करण्यासाठीही मोटारसायकलच सोयीची पडते. आणखी एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे भारतात जर स्वस्त आणि छोट्या मोटारींचे उत्पादन होऊ लागले तर स्कूटरऐवजी मोटारींसाठी रांगा लागण्याची शक्यता आहे.

वरील सर्व गोष्टींवरून एकच निष्कर्ष निघतो तो म्हणजे स्कूटरची सध्याची मागणी जरी पुरवठ्यापेक्षा खूपच जास्त असली तरी भविष्यकाळात ती बरीच घटण्याची शक्यता आहे. आपण सध्याची मागणी आणि मागणीच्या वाढीचा दर ह्या दोन गोष्टीत फरक केला पाहिजे. स्कूटरच्या मागणीचा दर पुढील काही वर्षात निश्चितच कमी होईल. त्यामुळे सध्याचा तुटवडा नाहीसा होईल. जर भारत सरकारने नियोजित भांडवल गुंतवून स्कूटरचे उत्पादन एकदम वाढवले तर १९७३ सालीच गरजेपेक्षा जास्त उत्पादन होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे ही भांडवल-गुंतवणूक योग्य का अयोग्य असा प्रश्न निर्माण झाला आहे.

जपानमधील दुचाकी वहानांसंबंधी संशोधन करणाऱ्यांनी स्कूटर कुचकामी ठरवलेली आहे. त्यामुळे उपयुक्ततेच्या दृष्टीने स्कूटरची लोकप्रियता टिकेलच अशी शाश्वती नाही. इतकेच काय पण स्कूटरचे माहेरघर असलेल्या इटलीतही स्कूटरची मागणी घटत आहे. इतर देशांचा अनुभव ध्यानात घेतला तर भारत सरकारने स्कूटरच्या उत्पादनात इतके मोठे भांडवल गुंतवणे कितपत योग्य आहे ही विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे. म्हणूनच असेही सुचवले जाते, की हेच भांडवल जर भारत सरकारने एस. टी. रेल्वे, बसेस यामध्ये गुंतवले तर भारतीय जनतेला अधिक लाभकारक ठरणार आहे. तेव्हा तरुणही, तुम्हाला परमप्रिय असलेल्या स्कूटरचा भविष्यकाल काही फारसा उज्ज्वल आहे असे म्हणता येत नाही.

अय्ययो ! मदरास्स !

नलिनी अंबाडे

अस्वलाची गोष्ट

लहानपणी आम्ही आजीच्या मागे लागत असू, 'आजी, गोष्ट सांग ना ! गोष्ट सांग ना !!' मग ती विचारीत असे- 'कुणाची सांगू ?'-तात्काळ फर्माईशचा गिला होत असे. कुणी म्हणे, 'माकडाची' तर कुणी म्हणे, 'नाई ग, चिमणीची सांग' तर तिसरी म्हणे 'पोपटाची'- अशा वेळी आजी अशी काही गोष्ट सांगे, की त्यात सर्व प्राणी हजेरी लावून जात. तिने अशीच एकदा सांगितलेली अस्वलाची गोष्ट अजूनही मला आठवते.

फार फार वर्षांपूर्वी एका सुंदर नगरात, कुणीतरी राजा राज्य करीत होता. त्याला दोन राण्या. एक आवडती अन् एक नावडती. आवडती खूप सुंदर होती, पण स्वभावात दुष्ट होती. तेवढ्यात कुणीतरी म्हणे, 'आमच्या फडणीस बाईसारखी ना ?'-मग साऱ्या मुली मनापासून हसत. आजी डोळे वटारून पुढे सांगत राही. नावडती राणी दिसायला गोरी नव्हती पण देवता होती. प्रेमळ, दयाळू, सदैव हसणारी, राजाला कारभारात मदत करणारी. तेवढ्यात श्रोत्यांपैकी कुणीतरी म्हणे, 'म्हजे आपल्या शेजारच्या दामत्यांच्या आशामामीसारखी ना ?' आजी पुढे सांगत असे. ती आवडती राणी पेट्या भरभरून कपडे अन् मिठाई माहेरी चोरून पाठवायची अन् येताना त्यात दगड भरून आणायची. राजा बिचारा फसायचा. तो नावडतीलाही मान देई. हे आवडतीला आवडत नसे. एके दिवशी तिने कपट केले. मोठ्या प्रेमाने नावडतीला महालात बोलावले अन झटकन

पकडून एका पेटीत बंद केले. ती बिचारी काय करणार ? इतर पेट्यांबरोबर ही पेटीपण तिने माहेरी पाठवून देण्यासाठी वाजूला ठेवली. दुसरे दिवशी आवडतीचा लवाजमा निघाला. ती मनात बेंत करीत होती. आता माहेरी हिला काय करावं वरं ? डोकं भादरून कुरूप करावं की नाक कापून नकटी करावं ? म्हणजे राजा हिच्याकडे दूकूनही बघणार नाही. वाटेत एका नदीवर लवाजमा पाणी पिण्यास थांबला. तेथे एक दरवेशी आपल्या अस्वलाचा खेळ करीत होता. दरवेशाने अस्वलाची खूप कामे करून दाखविली पण आवडती राणी, नाक मुरडून गेली. एक पैसा पण तिने दिला नाही. निराश होऊन तो एका पेटीवर बसला, तशी आतून खुडबूड ऐकू आली. त्याने हळूच पेटीचा बडीकोयंडा वाकवून बघितले तर आत एक सरळ नाकाची तरतरीत स्मार्ट मुलगी. ती राणी आहे हे समजताच दरवेशाने तिला बाहेर पळून जाण्यास सांगितले. आता पेटी जड कशी व्हावी ? पाणी पिऊन शिपाई परत फिरू लागले होते. दरवेशाने पटदिशी अस्वलास आत झोपण्यास सांगितले अन् पेटी पूर्वीप्रमाणे बंद केली, न पळून गेला.

माहेरी पोहोचल्यावर, आवडत्या राणीने रात्री सगळी दारे खिडक्या बंद केल्या अन् हळूच पेटी उघडली. तो काय ? आतून चवताळलेले अस्वल बाहेर पडले. अस्वलाने गुदगुत्या करून, ओरबाडून, चिमटे घेऊन तिला रडकुडीस आणले. कसे ठाऊक आहे ? मग आजी दोन्ही हातांनी जवळच्या दोघींना चिमटे घेई - त्या दाघी आणि चौघींना गुदगुत्या चिमटे घेत. हसता खिदळता गोप्तीचा शेवट ऐकण्याचे भानही रहात नसे.

अशाच एका अस्वलाने परबा. मद्रासच्या मीनबाक्कम् विमानतळावर सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले. हिमालयात सापडणारी पांढरी जात असलेली एक मादी, एका सुंदर पिंजऱ्यातून तेथे आली. पिंजऱ्यावर लेबल होते मद्रास ते न्यूयॉर्क व पाठविणाऱ्याचे नाव होते रॉबर्ट डी. व्हॉल्वियर ह्या फ्रेंच नागरिकाचे. आपापल्या आप्तमित्रांस पोहोचविण्यास आलेली मंडळी ह्या पिंजऱ्याशीच रेंगाळत. रेखीव फळ्यांच्या पक्क्या पिंजऱ्यात ती मादी फऱ्या घालीत होती. आता ही अस्वली विमानाने जाणार म्हणून काहीना तिचा मनातून हेवाही वाटत होता. भारताला परकीय चलन मिळवून देणारा हा नवाच प्राणी होता. एक गोष्ट मात्र प्रत्येकालाच जाणवली. ह्या अस्वलीला इतके भरपूर मटन खायला दिलेले होते की बरेचसे शिल्लक राहून त्याचा बास पसरला होता. नाकाला हात लावूनच, विमानतळाच्या हमालांनी पिंजरा, छोट्या रिक्शावजा ढकलगाडीवर चढवला अन् नाके मुरडीतच पिंजरा ते रनवेवरून विमानाकडे नेऊ लागले. ती अस्वली अधि ५५ आता गडबड करू लागली. ते हमालही क्षणभर काम विसरून, तिच्या लिला पाहू लागले, अन् त्यामुळेच पुढचा घोटाळा झाला. इमारतीच्या भिंतीचा कोपरा त्या पिंजऱ्यास जोरात लागला, तशी ती अस्वली त्या धक्क्याने खाली पडली, आणि पिंजऱ्याच्या

दोन फळ्या मोडल्या ! कुजलेल्या मटनाचा वास येत होताच, पण तेवढ्यात बाजूने जाणाऱ्या एका कस्टमवाल्यास 'ओळखीचा' वास आला. तो झरदिशी पुढे झाला. त्यालाही घाणीमुळे जवळ अधिक जाता येईना. इतक्यात त्याचे लक्ष त्या मोडक्या फळीकडे गेले अन् तिथेच सारा किस्सा खतम् झाला !

पिंजरा बनविण्यास एकूण १९२ फळ्या वापरण्यात आल्या होत्या. त्या सर्व आतून पोकळ होत्या व त्या पोकळीत अफू भरलेली होती ! तात्काळ अस्वलीचे तिकिट तर रद्द झालेच, पण मद्रासच्या एका आलीशान हॉटेलमध्ये उतरलेला तिचा 'पाठविता घनी' बेड्या चढवून पोलीस चौकीची वाट चालू लागला. पंचनामा झाला. एकूण २२ किलो 'माल' सापडला. अधिकृत किंमत २०,००० रुपये करण्यात आली. अर्थात प्रत्यक्ष बाजारभावाने ४०,००० असावी. रॉबर्ट महाशयांची खोलीही झडतीतून सुटली नाही. तीमध्ये अनेक बोगस पासपोर्ट सापडले. प्रत्येक पासपोर्ट निरनिराळ्या नावाने होता. त्याने बचाव केला, 'पिंजरा मी बनविलेला नाही - मला ठाऊक नाही' - पण १२ जानेवारी १९७२ रोजी महाशय तुरुंगात दाखल झालेच !

सदर महाशयांचे खरे नाव जॉन एडवर्ड रेझली असून ते ब्रिटिश नागरिक आहेत. त्यांना 'सोडवून' आणण्यासाठी खूप प्रयत्न झाले. पंदमल्लीचे खालचे कोर्ट, चिंचलपेट डिस्ट्रिक्ट कोर्ट अन् मद्रासचे हायकोर्ट - तिघांनीही जामीन अर्ज फेटाळून लावला अन् ३० एप्रिल १९७२ रोजी सदर ठकसेन महाशयास १५ महिन्यांची सजा जाहीर झाली. स्मगलिंगचे अनेक प्रकार अन् अभिनव युक्त्या आपण कथांमधून वाचतो - सिनेमातून पहातो. पण त्यामधेही नावीण्यपूर्ण अशी ही कल्पना ! गोष्टीतल्या अस्वलाने दुष्ट राणीची कायमची खोड मोडली हे खरे, पण ह्या अस्वलास तसे यश कितपत येईल ही शंकाच आहे !

□ □ □

व्होल्गा जेव्हा लाल होते

वि. स. वाळिंबे

मूल्य : रुपये अठरा
राजहंस प्रकाशन, पुणे

सुप्रसिद्ध पत्रकार दिवाण विरेंद्रनाथ

पाकिस्तानच्या

प्रतिनिधी

भावी वाटचालीविषयी म्हणतात....

‘एशिया प्रेस इंटर नॅशनल’चे प्रमुख श्री. दिवाण विरेंद्रनाथ यांचा मुक्काम काही दिवस मुंबईत होता. श्री. विरेंद्रनाथ हे सुप्रसिद्ध पत्रकार असून पाकिस्तान विषयक बाबींचे एक अधिकारी जाणकार समजले जातात. आकाशवाणीच्या दिल्ली केंद्रावरून अनेकदा या विषयावर ते बोलताना वा मुलाखती सादर करतात. डिसेंबरातील युद्ध काळात दिल्ली केंद्रावरूनच ते युद्धावर खास विवेचनात्मक भाष्य सादर करीत असत.

युद्धापासून पाकिस्तानबद्दल काही जाणून घेण्याची प्रवृत्ती वाढली आहे. श्री. दिवाण यांच्याबरोबर जींचर्चा केली, ती सारांश रूपाने सादर करीत आहे.

प्रश्न : पुढील महिन्यात दिल्ली येथे होणाऱ्या भारत-पाक नेत्यां-

मधील शिखर परिषदेच्या यशापयशासंबंधी आपल्याला काय वाटते ?

उत्तर : मुरी येथे भारत-पाक नेत्यांच्या प्रतिनिधींमध्ये बोलणी झाली व त्यावेळी जूनच्या आरंभी प्रधानमंत्री श्रीमती गांधी व राष्ट्रपति श्री. भुत्तो यांची शिखर परिषद व्हावी असे ठरले, पण ही परिषद होईल की नाही आणि झालीच तर ती केव्हा होईल याबाबत आज तरी सर्वत्र साशंकता आहे. परिषदेच्या तारखा अजूनही ठरल्या नाहीत. परिषदे दरम्यान साधारणपणे महिन्याचा अवधी आहे, यात काय घडेल हे सांगता येत नाही. परिषद व्हावी अशी भारताची तीव्र इच्छा आहे. श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी अनेकदा ही इच्छा जाहीरपणे प्रगट केली आहे आणि याच हेतूने त्यांनी श्री. दुर्गाप्रसाद धार यांना प्राथमिक बोलणी करण्यासाठी पाकिस्तानात पाठविले. ही झाली भारताची भूमिका, पण जनाव भुत्तो यांना परिषदेच्या यशापयशात खास गोडी नाही. आपण काहीतरी करीत आहोत हे पाकिस्तानी लोकांना दाखविण्यासाठी त्यांची सारी घडपड चालू आहे. बाकी सारेच प्रश्न रेंगाळत वा टांगत ठेवण्यातच त्यांना मतलब वाटत आहे. एवढे जरूर की, त्यांना भारताबरोबर युद्ध नको आहे. शिखर परिषदेत युद्ध केंद्रांच्या प्रश्नाला महत्त्व दिले जाईल हे खरे पण त्यात भुत्तो यांना रस नाही याचे कारण असे की हा प्रश्न जर समाधानकारकरित्या सुटला तर पाक सेनापती भुत्तोंना ‘तुमचे काम झाले आहे; आता तुम्ही अयुब, याह्यांच्या मार्गाने जा.’ असे सांगतील म्हणूनच युद्ध केंद्रांच्या प्रश्नात त्यांना खास गोडी नाही.

राष्ट्राध्यक्ष भुत्तो हे गृहस्थ भारतीय उपखंडात शांतता आणू शकतील असे मला वाटत नाही. यात एक गम्मत अशी की भुत्तो सत्तेवर नसताना नेहमी म्हणायचे की श्रीमती गांधींची पाक लष्करी हुकूमशाहांबरोबर नीलण्याची तयारी नाही व ते राष्ट्रप्रमुख झाल्यास दुसऱ्याच दिवशी भारत-पाक दरम्यानचे सारे प्रश्न चुटकीसरशी सुटतील. भुत्तो केव्हातरी राष्ट्राध्यक्ष होऊ शकतील असे विशेष कोणाला वाटलेच नव्हते. अर्थातच भुत्तोंनी तसे बोलणे हा प्रचाराचाच मामला होता, तरीही, भारत-पाकमधील प्रश्न चुटकीसरशी सुटतील हा निव्वळ भ्रम आहे याची त्यांना खास जाणीव आता झाली असेल यात शंकाच नाही व प्रश्नांची सोडवणूक करण्याची त्यांची इच्छाही नाही. त्यांना आपले आसन स्थिर करायचे आहे. लष्कर-शाहांना शह द्यायचा आहे.

भारत-पाक दरम्यानचे प्रश्न सोडविण्यासाठी व बोलणी यशस्वी होण्यासाठी भारताने एकतर्फीपणे काही करणे आवश्यक आहे असे मला व्यक्तिगतरीत्या वाटते. उदा. सैन्याबरोबर जे विनलष्करी लोक पकडले गेले आहेत त्यांना आपण सोडून द्यावे. याचा आपल्या दृष्टीने चांगला परिणाम होऊ शकेल. पाकिस्तानात असा एक वर्ग आहे की जो भारत-पाकमधील संबंध सुधारवेत व उपखंडात शांतता नांदावी यावर ठाम विश्वास ठेवणारा आहे. यासाठी त्यांना तळमळ लागून राहिली आहे. त्यांचे हात त्यामुळे बळकट होतील. तेथील लोकशाही चळवळ जी सध्या जोरात सुरू आहे ती बळकट होईल. सहाजिकच लष्करशाहांना याची दखल घ्यावी लागेल आणि असे करण्यात आपण काहीच गमावणार नाही, कारण विनलष्करी लोकांना सोडणे म्हणजे युद्धकंदी असलेल्या लष्कराच्या ९३ हजार लोकांना सोडणे नव्हे. जोपर्यंत शांततेची हमी मिळत नाही तोपर्यंत त्यांना सोडले जाणार नाही. आपण युद्ध जिंकले आहे आता शांतता गमावून चालणार नाही.

दुसरे म्हणजे काही पाकिस्तानी पत्रकारांना भारत भेटीचे आमंत्रण देऊन त्यांना येथे खुल्या वातावरणात भारतीय नेत्यांच्या मुलाखती वगैरे घेऊ देणे. याचाही वातावरण निमितीसाठी चांगला परिणाम होऊ शकेल. माझ्या खास माहितीप्रमाणे कराची येथील 'डॉन' या वजनदार इंग्रजी वृत्तपत्राच्या संपादकाला व इतर काही पत्रकारांना भारत भेटीचे आमंत्रण दिले गेले होते. पण 'डॉन' सरकारवर प्रखर टीका करणारे वर्तमानपत्र आहे, शिवाय भुत्तो यांना असे वाटते की श्रीमती गांधीबरोबर त्यांची बोलणी होईपर्यंत इतरांनी त्यांच्याशी बोलू नये. उगीच काही गुंतागुंत निर्माण होण्याची शक्यता आहे म्हणून त्यांनी पाक पत्रकारांना भारत भेटीची परवानगी दिली नाही. शिवाय आपणही एक चूक केली. श्री. धार जेव्हा बोलणी करण्याकरिता गेले तेव्हा त्यांच्याबरोबर भारतीय पत्रकारांना तरी आपण कुठे पाठविले? या सान्या गोष्टी, बोलणी यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरू शकल्या असत्या.

प्रश्न : कायम शांतता टिकविण्याच्या दृष्टीने पाऊल म्हणून कोणत्या प्रकारची देवाण घेवाण करायला दोन्ही देश तयार होतील ?

उत्तर : भारताची बाजू स्वच्छ आहे. आपण सर्व स्पष्ट केलं आहे. खरं म्हणजे वाटाघाटीपूर्वी जे बालू नये तेही आपण बोलून वसलो आहोत. ती आता थोडीफार कमिटमेंट झाल्याप्रमाणे झाले आहे. पाकिस्तानलाही या दृष्टीने योग्य अशी भूमिका घेता येईल पण तशी ती नजिकच्या काळात घेणे शक्य होईल असे वाटत नाही. ते दूरच्या काळातच शक्य आहे. येती शिखर परिषद ही पहिली असणार नाही. एकाच परिषदेत सारेच प्रश्न सुटणार नाहीत. ही प्रक्रिया अशीच चालू रहाणार. त्यानंतर खरी 'ॲडजस्टमेंट' होऊन टिकाऊ स्वरूपाची शांतता प्रस्थापित करत येणे शक्य होईल. पहिल्या परिषदेत तरी असे काही होईल असे वाटत नाही.

प्रश्न : चीन व अमेरिका पाकची युद्ध यंत्रणा मजबूत करू लागले आहेत. परवाच टिथवालमध्ये पाक सैन्याने हल्ला करून दोन ठाणी घेतली. या पार्श्वभूमीवर टिकाऊ शांतता प्रस्थापित होऊ शकेल ?

उत्तर : हे सारंच अजून अनिश्चित आहे. भुत्तोचे व्यक्तिमत्त्वही अनिश्चितपणाचा अर्क आहे. पण हे बरेचसे परिस्थितीवर अवलंबून आहे. हजार वर्षे जिहाद पुकारण्याची भाषा करणारे भुत्तो परिस्थितीमुळेच नाही का बोलण्याची भाषा करू लागले ?

प्रश्न : बोलणी करतेवेळी आपल्या प्रधानमंत्री कोणती भूमिका घेतील ? त्या फक्त भारताच्या हितसंबंधाचा विचार करतील की भारत आणि बांगला देश यांच्या हितसंबंधावर भर देतील ?

उत्तर : प्रधानमंत्री दोन्ही देशांचा विचार करतील हे खरे, पण मला वाटते आपण फक्त बांगला देशच्या हितसंबंधाचा विचार करता कामा नये. मी पुढे जाऊन असं म्हणून की भारताने बोलणी करताना संबंध दक्षिण आशियाचा विचार करावा, कारण दक्षिण आशियातील सर्वच देशांचे परस्पर हितसंबंध गुंतलेले आहेत. बांगला देशापेक्षा पाकिस्तानबरोबरचे आपले संबंध अधिक महत्वाचे आहेत. पाकिस्तान भारताच्या दृष्टीने आता अतिशय महत्वाचा देश नसला तरी महत्वाचा देश निश्चितच आहे. याचाही विचार प्रधानमंत्री करतील अशी आशा वाटते.

प्रश्न : बांगला देशचे पंतप्रधान शेखसाहेब शिखरपरिषदेत काही ना काही कारणांमुळे सहभागी होतील असे वाटते का ?

उत्तर : ही शक्यता पन्नास टक्के आहे.

प्रश्न : पाकिस्तानचे माजी हवाई दल प्रमुख एअर मार्शल नूरखान काही दिवसांपूर्वी म्हणाले होते की पाकिस्तानी युद्धकैद्यांना भारताने 'ब्रेन वॉश' करण्याचा प्रयत्न चालविला असल्याने त्यांना पुन्हा सैन्यात घेण्यापूर्वी त्यांची पूर्ण तपासणी व चौकशी व्हावी. यात काही

तथ्य आहे का ? भारतातर्फे असे प्रयत्न चालू आहेत का ?

उत्तर : भारत, पाक सैन्याचे ' ब्रेन वॉशिंग ' वा इनडॉक्ट्रिनेशन करत नाही. जिथे भारताला आपल्या सैन्याचे ' इनडॉक्ट्रिनेशन ' करता आले नाही तिथे शत्रू सैन्याचे काय करणार ? पण एवढे मात्र खरे की युद्धकैदी त्यांच्या छावण्यात आकाशवाणीचे कार्यक्रम ऐकतात. स्पॉट लाईट 'सारखे अनेक महत्वाचे कार्यक्रम ते ऐकतात. ज्यात अनेकवेळा सरकारवर टीका असते. याचा चांगला परिणाम होतो. येथे खरी लोकशाही असल्याची त्यांची खात्री पटते. आपल्या देशातही लोकशाही यावी असे त्यांना वाटते. यामुळेच नूरखान ' ब्रेन वॉशिंग ', तपासणी, चौकशी वगैरे बाबत बोलतात.

प्रश्न : ताश्कंदची पुनरावृत्ती होईल असे वाटते का ? मला असे म्हणायचे आहे की बोलणी जरी प्रत्यक्ष दोन देशात होणार असली तरी तिसऱ्या राष्ट्राचा वा राष्ट्रांचा हस्तक्षेप होणे वा दडपणे येणे असे होण्याची शक्यता आहे का ?

उत्तर : ताश्कंदची पुनरावृत्ती होईल असे मला वाटत नाही मात्र. दडपणे आणण्याचे प्रयत्न मोठी राष्ट्रे पडद्यामागे नेहमीच करीत असतात व तसे प्रयत्न चालू आहेत.

प्रश्न : भारतावर दडपण यावे म्हणून पद्यामागील कोणते प्रयत्न इस्लामाबाद करीत आहे ?

उत्तर : जनाब भुतो पश्चिम आशियाच्या दीन्यावर जात आहेत ते पैसा मिळविण्यासाठी. पश्चिम आशियायी राष्ट्रांचे दडपण भारतावर येण्याची शक्यता नाही. आपल्या लेखी दडपण आणण्याइतके ते देश महत्वाचे नाहीत. चीन, अमेरिका, रशिया हे देश यादृष्टीचे आहेत. त्यापैकी चीन, अमेरिका उघड उघड पाकच्या मागे आहेत.

प्रश्न : युद्ध कैद्यांचा प्रश्न कसा काय सोडविला जाईल ?

उत्तर : या बाबत भारताची भूमिका थोडी कच्ची आहे. भुतो म्हणतील ज्या १५०० युद्धकैद्यांवर बांगला देशात अत्याचार केल्याचे आरोप आहेत त्यांना ठेवून घ्या, पण बाकीच्यांचे काय ? बाकीच्यांना मानवतेच्या दृष्टीकोनातून सोडून द्या. अशावेळी त्यांचा उपयोग वार्गेनिंगसाठी आपण कसा करून घेणार ? उलट युद्धकैदी जितके जास्त काळ येथे रहातील तेवढे भुत्तोंच्या पथ्यावरच पडेल कारण मग त्यांना सोडण्यासाठी भारतावर जागतिक दडपण येईल. म्हणूनच शिखर परिषद लांबणीवर पडणे त्यांना योग्य वाटते.

प्रश्न : पाकचे सारेच सेनापती ' हार्ड लायनर ' आहेत का ?

उत्तर : होय; 'बहुतेक सारेच ' हार्ड लायनर ' आहेत. पण जनरल टिकाखान-सारख्या ' हार्ड लायनर ' सेनापतीलाही सध्या भारताबरोबर युद्ध नको आहे. ही त्याच्यादृष्टीने योग्य वेळ नाही. पाकचे ९३ हजार सैन्य आपल्या हाती आहे. सैन्याचे मनोधैर्य खचलेले आहे. सैन्याची जनमानसातील प्रतिमा डागळली आहे. अशा वेळी सेनापती भुत्तोशी मुकाबला करू शकणार नाहीत. भुत्तोनाही जनरल्सना डावलता येणार नाही. टिथवालप्रमाणे स्थानिक स्वरूपातील चकमकी घडवून पाक जनतेचे नीतीदर्य वाढविणे हे त्यांचे सध्याचे धोरण आहे.

प्रश्न : टिथवालमध्ये ज्या जोराच्या चकमकी उडाल्या त्यात लोकल कमांडर्सचा हात होता की इस्लामावादमधूनच असा हुकूम आला होता आणि जनाब भुत्तोंना त्याची कल्पना होती असे आपल्याला वाटते ?

उत्तर : एवढ्या मोठ्या प्रमाणावरील चकमक लोकल कमांडर्स घडवून आणतील असे वाटत नाही हा सारा डाव इस्लामावादमध्येच शिजला होता यात शंकाच नाही.

प्रश्न : पाकिस्तानमधील सध्याची राजकीय परिस्थिती कशी काय आहे ?

उत्तर : पाकिस्तानच्या राजकारणात अनेक स्थित्यंतरे होत आहेत. तेथील प्रागतिक लोकशाही गटाने इतर राजकारण्यांना चांगलाच शह निर्माण केला आहे. भुत्तोंनाही हा शह बसला आहे. याचा अर्थ लष्कर राह्यांचे महत्त्व कमी झाले आहे असा विलकूल नाही. भुत्तो व जनरल्स सध्या एकमेकांशी जमवून घेत असून योग्य त्या संधीची वाट पहात बसले आहेत.

प्रश्न : पाकिस्तानी रुपयाचे नुकतेच अवमूल्यन झाले त्याबद्दल आपल्याला काय म्हणायचे आहे ?

उत्तर : भारतीय रुपयाच्या अवमूल्यनाची ही नांदी आहे असे मला वाटते. कारण मध्यपूर्वेत आपल्या व्यापाराला यामुळे धक्का बसणार आहे. आधीच पाकिस्तानी जहाजांचे वाहतूक दर आपल्यापेक्षा कमी आहेत, त्यातच अवमूल्यनामुळे त्यांचा माल स्वस्तात विकणे शक्य होणार आहे. शिवाय पाकची आर्थिक परिस्थिती आता वरीच सुधारली आहे. ७० ते ७५ टक्के क्षमतेने तेथील उत्पादन सुरू आहे. टाळे-बंदीचे प्रकार थांबले आहेत याचे चांगले परिणाम तेथे होणार आहेत. भारताने याची गंभीर दखल घ्यावी असे मला वाटते.

□ □ □

स्नेहयात्रा

॥ ॥ सौ. निर्मला पुरंदरे ॥ ॥

॥ ॥ सहा ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पॅरिसबद्दल तुला माझा अनुभव सांगते, की जसजसे या शहरात दिवस घालवावेत, पायी हिडून जान-पहचान करून घ्यावी नं तसतसं तिची नवनवीन रूपं लक्षात यतात. क्वचित् अनुभवास येणाऱ्या सोनेरी कोवळ्या उन्हातलं पॅरिस, पावसाच्या सरींनी स्नान चालू असलेलं पॅरिस, स्वच्छ पिठीसारखं भुरभुरू पडत असलेल्या बर्फा-तलं पॅरिस, आयफेल टॉवरचा मनोराही अदृश्य करून टाकणाऱ्या धुक्यातलं पॅरिस, लक्ष लक्ष रंगीबेरंगी दिव्यांनी नटलेलं पॅरिस अन् अशी किती रूपं तुला सांगू ? सेन नदीच्या दोन्ही बाजूंना असलेल्या लहान-मोठ्या, भारदस्त डोळ्यांना सुख देणाऱ्या पिवळसर रंगातल्या इमारती, मोठमोठे पुतळे, भव्य म्युझियम्स, अकादमीचा घुमट, भव्य पूल, रेखीव रस्ते या सर्वांच्या मी खरं सांगते शेवटी शेवटी अगदी प्रेमात पडले. आता त्या आयफेल टॉवरला काही रंग, रूप तरी आहे का ? त्या कुतुब-मीनारचा भाऊ म्हण. पण त्या टॉवरचं उंच टोक कुठूनही दिसलं की वाटायचं, आमच्या मनातला फ्रान्स म्हणजे तूर ईफल, नेपोलियन, आर्क द त्रिऑफ इत्यादी इत्यादी. तो कल्पनेतला फ्रान्स मी जवळून पाहात होते. प्रत्यक्षात पाहात होते. नेपोलियनबद्दल मात्र आपली जी कल्पना आहे ती तितकीशी बरोबर नसल्याचं लक्षात आलं. या बलाढ्य सम्राटाच्या स्मृती पुतळ्यांच्या स्वरूपात तरी सर्वत्र दिसतील. अशी माझी कल्पना होती. परंतु प्रबळ महत्वाकांक्षेनं राष्ट्राला सतत तोफेच्या तोंडावर ठेवणाऱ्या या महापुरुषाबद्दल फ्रेंच लोक फारसे अभिमानानं बोलताना आढळत नाहीत. त्याच्या कारकीर्दीचा अर्धा भाग ते जरूर मानतात. नंतरच्या काळाबाबत ते म्हणतात, 'नेपोलियनच्या लढाया जिंकण्याच्या ह्दयासा-पायी तो मृत्यू पावला, तेव्हा फ्रान्सचा नकाशा अधिकच लहान झाला होता.' तेव्हा

आपल्याला वाटतं तितके फ्रेंच लोक नेपोलियनबद्दल भावनाप्रधान नाहीत. तीच गोष्ट द गॉलच्या बाबतीत. एत्वाल (Etoile) नावाचा एक विभाग आहे. ते नाव बदलून द गॉल असं त्या विभागाला नाव द्यायचा विचार त्याच्या मृत्यूनंतर काही दिवसांनंतर महानगरपालिकेमाफत करण्यात आला. त्याच्या विरोधी निदर्शनं, वृत्त-पत्रांमध्ये लेख आले. परंतु मला आठवतंय, की बरंच विचारमंथन होऊन द गॉलचं नाव ठेवले गेलं आहे. अंधपणानं विभूतीपूजा करणं हे पाश्चिमात्य लोकांच्या स्वभावात नाही. जे चांगलं आहे त्याबद्दल कृतज्ञता व वाईटाबद्दल जाव ही यांची पद्धत असावी असं वाटतं. त्या पार्श्वभूमीवर मला आपल्याकडे महात्मा गांधींच्या स्मृतीसाठी वर्षानुवर्षं दर शुक्रवारी रेडिओवर चालणारा कार्यक्रम आठवला.

पॅरिसमध्ये पाच-सहा फ्रेंच नाटकं पाहिली. काही चित्रपट पाहिले. या नाटकां-मध्ये संगीतप्रधान नाटक फक्त एक पाहिलं. नेपथ्याचा थोट सुनावणारा होता.

पन्नास वर्षापूर्वी वापरले जाणारे स्त्री-पुरुषांचे पोषाख इतके सुंदर व कलात्मक वाटले ! आणि आता ? सध्याच्या पोषाखाला काही घरबंदच नाही. मी तेथे असेपर्यंत तीन फॅशन्स बदलल्या. मुलींचे मिनीस्कर्ट, मिनीमिनी व मॅकमी. अस्ताव्यस्त केस. मुलांचे मळकट कपडे आणि निष्काळजीपणानं वाढवलेल्या दाढी-जटा. कालानुरूपचे हे बदल पाहून गंमत वाटते. नऊ वारीचं सहा वार होताना आपल्याकडेही काही कमी का खळखळ शालीय ?

चित्रपट, नाटकांमध्ये सतत नवनवे प्रयोग केले जाताहेत. नवनवीन तंत्रांचा उपयोग केलेला आढळून येईल. अभिनय सहज व तन्मय आहे हे तेव्हाच लक्षात येतं. गुन्हेगारीवरील चित्रपटांचं प्रमाण सतत वाढतं आहे. अमेरिकन चित्रपटांना वाढती मागणी आहे. ईझी रायडर (Easy Rider) सारखा स्टंटपट लोकप्रियतेची धमाल उडवून देतो. लव्ह स्टोरी (Love Story) सारखा दोन पिढ्यांच्या संघर्षांच्या विषयावरील चित्रपटावर वर्तमानपत्राचे रकाने भरून उलटमुलट विचार चालू असतील तर मूरीर देमे (Mourir d'aimer प्रेमासाठी मरण असा काहीसा अर्थ होईल) हा चित्रपट एका नवीनच विषयाला धीटपणानं मांडल्याबद्दल टीका प्रतिका यांच्या झंझावातात सापडतो. या चित्रपटाचा नायक आहे एक अठरा वर्षांचा विद्यार्थी, कॉलेजमध्ये शिक्षण घेणारा. नायिका आहे दोन मुलांची आई, एक तीस-बत्तीस वर्षांची स्त्री. या दोघांचे प्रेमसंबंध, समाजाचा चौफेर विरोध नि त्या स्त्रीची आत्महत्या. तुला कल्पना येऊ शकेल, की किती वादळ उठलं असेल समाजात !

कॉफे तेआत्र (Cafe Theatre) नावाचे काही क्लब्स पाहिले. पॅरिसमध्ये जुन्या काळातल्या तळघरांमध्ये हे क्लब्स असतात. साधेपणा ही सध्याची चैन. मोडकी टेबल, तुटक्या खुर्च्या, जुनी पुराणी बार्क व अंधुकसा प्रकाश असं हे वातावरण. फक्त पेयं पुरवली जातात. त्याच लहानशा जागेतला एखादा कोपऱ्यातल्या भागात जरा रंगमंचाची व्यवस्था केलेली असते. नवोदित तरुण-तरुणी येथे नाट्यप्रवेश सादर करतात. नेपथ्य भूमिकांना योग्य पोषाख किंवा इतर सामग्रीची बात नसे. केवळ पाठांतर व अभिनय यांच्या साहाय्यानं व्होल्टेअर किंवा तत्कालिन नाटककारांच्या नाट्यकृती सादर केल्या जातात. मी त्यातल्या एकाला म्हटलं, तुम्ही व्होल्टेअरचं साहित्य का निवडलंत ? तो म्हणाला, 'त्या काळातील विसंगतीवर त्यानं जे लिहिलं, तेच या परिस्थितीला लागू पडतंय, म्हणून आम्ही त्या काळातलं साहित्य निवडलंय.' अभिनयातील प्रामाणिकपणा, स्वतःची उत्कट भावना यांमुळे हे प्रवेश फार उत्तम होतात.

पॅरिसचा किबहुना फ्रेंच लोकांच्या रसिकतेचा एक पुरावा म्हणून तुला मी एका मुक्त स्थळाची माहिती सांगणार आहे. तुला निश्चित ही कल्पना आवडेल. पॅरिस-मधील या भागातील अरुंद, वळणावळणाचे, उंचसखल रस्ते पाहिलेस तर चक्क

पुण्याच्या कसबापेठेची याद यावी. जाकलिनला आज सुटी होती. मारीवोन व मी दुपारी तिच्या घरी आलो. तिथी मिळून जेवायला बाहेरच जायचं असं जाकलिननं ठरवलं होतं. अशाच लहान लहान गेल्या ओलांडत एका अगदी लहान रेस्टॉरंट-मध्ये तिच्याबरोबर गेलो. किती लहान अशी तुशी कल्पना आहे ? फक्त आठ माणसं जेवू शकतील येवढंच. आजीबाईंची खानावळच म्हणेनास. जेवण अगदी बेस मात्र. भरपूर बिल देवून बाहेर पडलो. पाताळात जातोय की स्वर्गाची वाट चालतोय याच संभ्रमात रस्ते चालत होतो. अखेर जाकलिनला आम्हाला जिथं न्यायचं होतं ते ठिकाण आलं एकदाचं. मोमात्रं नावाचं हे एक चित्रकारांचं स्फूर्तिस्थान. सर्वे साधारण रस्त्यांपेक्षा किंचित उंचजागी एक लहानसा चौक आपोआप तयार झाला आहे. त्या चौकाच्या भोवती अरंद रस्ते व त्यांना लागूनच घरं, दुकानं, रेस्टॉरंटस्, जवळच एक चर्चही आहे. या चौकाच्या निम्म्या भागात खुर्च्या टेबलं टाकून पेय विकत मिळण्याची सोय आहे आणि उरलेल्या भागात नवोदित किवा प्रसिद्ध चित्रकारही आपापले फलक, रंग, कुंचले वगैरे साहित्य घेऊन आपल्या जागेवरून दिसणाऱ्या आजूबाजूच्या दृष्याचं चित्रीकरण करतात. बहुतेकांची ब्रह्मानंदी टाळी या कलानंदात लागलेली असते. तुला जर स्वतःचं चित्र काढवून घ्यायचं असेल तर याच दहा मिनिटांमध्ये कोणीतरी काढून देईल. चौकाच्या चारही बाजूंच्या रस्त्यांनी गर्दीचे लोंढेच्या लोंढे या कलावंतांची कला पाहत फिरत असतात. त्या चित्रकारांना मात्र या गर्दीचं सोयर नाही सुतक नाही. पुण्यात असं एखादं ठिकाण करता येईल का असा विचार आला.

प्रेक्षणीय स्थळं पहाण्याबरोबर सामाजिक कामं करणाऱ्या संस्था पाहणं, चर्चांच्या कार्यक्रमं भाग घेणं, टेलिव्हिजनवरील कार्यक्रम पाहणं, व्याख्यानं, परिसंवाद ऐकणं यामध्ये दिवस झपाट्यानं चालले होते. ऑल इंडिया बुइमेन्स कौन्सिलसारखी फ्रान्समर शाखा असलेली यू. एफ. सी. एस. ही महिलांची संघटना खूपच काम करते. मुलांचं आरोग्य, बालवाड्या, स्त्रियांसाठी चर्चा-परिसंवादांची आखणी करणं, निवडणुकांची माहिती, फ्रेंच घटनेतील स्त्रीचं स्थान, तिच्या हक्कांची तिला माहिती देणं; स्त्रीचं आरोग्य, वृद्धाश्रम, व्यवसायमार्गदर्शन वगैरे अनेक कामं या संघटनेमार्फत चालू असतात. मला त्यांचं काम फार आवडलं.

फ्रान्सचा नकाशा तरी पाहिलायस का केव्हातरी ? म्हणजे तुला कळेल की या वर्षभरात माझ्या कार्यक्रमात माझा मुक्काम पूर्वे, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर या चारही दिशांना ठरवला गेला होता म्हणून. फ्रान्सची लांबीहंदी जवळजवळ महाराष्ट्रा-येवढीच. लोकसंख्या ५ कोट, निरनिराळ्या कुटुंबांमध्ये, निरनिराळ्या हवामानाच्या विभागामध्ये मी राहिले. लहान लहान फरक सोडले तर सर्वत्र फ्रेंच बोलली जाते. त्यामुळे एकदा फ्रेंचची ओळख झाल्यावर काही प्रश्न पडला नाही.

नाताळात ख्रिस्तजन्म व एप्रिलमध्ये ख्रिस्ताला सुळी दिल्याच्या स्मृतिदिना-

निमित्त दहा ते पंधरा दिवस सुट्ट्या असतात. बेझासोला फ्रेंच शिकत होते तेव्हा वर्गाच्या सौ. मारी-निएव्ह आरेगी यांनी फार आग्रहानं स्वेतमध्ये व सौ. कॅथरिन स्टालव्हास्का या इंग्रज मैत्रीणीनं इंग्लंडमध्ये बोलावलं होतं. नाताळानंतर एक फारच धावतपळत लंडनची वारी मी व मारीवोन करून आलो. काही महाराष्ट्रीय मित्रमंडळींना भेटणं झालं, कॅथरीनकडे फोन केला की, मला आता तुमच्या घरी यायला जमणार नाही. मी फार थोड्या दिवसांसाठी आले आहे. आता तुम्हीच दोघजण भारतात या. त्या म्हणाल्या की तू न भेटता तर जायचंच नाहीस. मी व पॉल स्टालवास्का रात्री तुमच्या घरी भेटायला येतो. आम्ही ज्यांच्या घरी होतो त्या श्री. माधवराव जोशींकडून त्यांनी घरचा सविस्तर पत्ता घेतला. व रात्री उभयता पतीपत्नी घर शोधत भेटायला आले. श्री. स्टालव्हास्का यांना मी प्रथमच पाहिलं. कॅथरीन इंग्रज व पॉल पोलिश आहेत. मोठं लाघवी दांपत्य. अत्यल्प ओळखीवर या बाईंनी सतत पत्रव्यवहारानं माझ्याशी संपर्क ठेवला होता याचं मला नवल वाटतं.

आमच्या फ्रान्स मित्रमंडळाच्याच धर्तीवर भारत-जर्मनी मित्रमंडळाची स्थापना करता येणं शक्य आहे का हे पहाण्यासाठी, तिथं काही लोकांशी बोलण्यासाठी आठ दिवस जर्मनीला मारिया झीझ या जर्मन मैत्रीणीकडे गेले. मारिया पाच वर्षे पुण्यात होती, पण. तेव्हा तिची माझी फारशी ओळख नव्हती. 'स्वातंत्र्योत्तर काळातील नोकरी, व्यवसाय करणारी महाराष्ट्रीयन 'स्त्री' ह्या विषयावर तिनं प्रबंध लिहिलाग गंमतीची व आनंदाची गोष्ट म्हणजे मी तिच्याकडे गेले त्याच्या दुसरे दिवशी तिच्या प्रबंधाला युनिव्हर्सिटीकडून मान्यता मिळाल्याचं तिला कळलं. खूपच परिश्रम केले होते तिनं. महर्षी कर्वे यांपासून ते अगदी आतापर्यंतचे स्त्री शिक्षण, स्त्रीच्या प्रगतीसंबंधातील पुस्तकांनी तिचा दिवाणखाना भरला आहे. ती जर्मन, इंग्रजी व फ्रेंच भाषा उत्तम प्रकारे बोलते. मारियाकडचा आठ दिवसांचा मुककाम म्हणजे मला एक बौद्धिक मेजवानीच वाटली. भारत जर्मनी मैत्री संघाच्या संदर्भात तिच्या मित्रमंडळीमध्ये बोलणी झाली. सर्व काही ठीक जमलं तर वहात्तरच्या ऑगस्ट-सप्टेंबरमध्ये एखादा छोटासा गट यायची शक्यता आहे. या आठदिवसात मी तीन वेळा आपल्या प्रकारचा स्वयंपाक निरनिराळ्या ठिकाणी केला. मारियाची आणखी एक मैत्रीण मारियाच. हिची माझी ओळख झाली. गरीब, भोळसर पण हसतमुख अशी ही कामगार स्त्री. आमच्या मारियानं सांगितलं, 'अग हिला एक पायच नाही. तो कृत्रिम वसवला आहे', माझ्या काही लक्षात यायचा प्रयत्न नव्हता. मी तिला विचारलं, 'कशानं पाय गमावलास?' म्हणते, 'दुसऱ्या महा-युद्धाच्या धावपळीत माझ्या शेतात मी काम करत होते. कुठूनशी एक गोळी आली न माझ्या पायात घुसली. पाय कापावा लागला. चौकशीअंती कळलं की जवळ-च्याच तळावरच्या सरावाच्या गोळीचा हा प्रताप होता.'

मारिया मला म्हणते, “अगं गंमत तर पुढंच आहे. एकदा आम्ही दोघी सायकल-वरून चाललो होतो. मध्येच केव्हातरी मारिया मला हाक मारून थांबवते व म्हणते, अग थांब, माझा पाय निखळलाय,” दोघींची हसून हसून मुरकुंडी. हिनें पर्समधून स्कू ड्रायव्हर काढला सहजपणानं कृत्रिम पायाचा योग्य तो स्कू पिळला न मग आम्ही मार्गस्थ झालो. लिपस्टिकसारखीच ती आता पर्समध्ये नेहमीच स्कू-ड्रायव्हर वापरते. या दीड पायाच्या मारियाला इंग्रजी, फ्रेंच काहीच येत नाही. आमच्या चेहऱ्यावरून ती काय ते समजत होती. मला ती फार आवडली वध. तिचे डोळेच इतके बोलके होते की भाषा न समजतामुद्धा आम्हाला एकमेकींना काय बोलायचं ते समजू शकत असे.

एके रात्री मारीयाबरोबर एका स्त्रियांच्या सभेला गेले. तीस-चाळीस स्त्रियांच्या या सभेत अनेक विषय चर्चेला आले. जमेल तसतसं मारिया मला भाषांतर करून सांगत होती. पैकी एक असा होता, हल्ली स्त्रीला योग्य ते स्थान समाजात न मिळता फक्त उपभोग्य वस्तू म्हणूनच तिचा वापर केला जातो. भडक जाहिरातींनी परिसीमा गाठली असून हे स्त्रीला लज्जास्पद वाटते. तेव्हा जाहिरातीवर अशा प्रकाराला नियंत्रण घालवे.

मारियाशी याच विषयावर रात्री बोलत असता तिनं मला मुंबईतील कॅबेरे क्लब्समधील मुलींचे काही उत्तान फोटो फिल्म फेअर की फेमिनामध्ये आलेले दाखवले. म्हणाली, ‘आमच्या पावलावर पाऊल टाकून जायचा तुम्ही निश्चय केला आहातसं ह्या अशा गोष्टी पाहिल्यावर दिसतं. परमेश्वर तुमचं रक्षण करो.’

तुला नवल वाटेल मी सांगते ते ऐकून. मलाही वाटलंच नं. ही युरोपियन स्त्री आम्हा भारतीय स्त्रियांपेक्षा कुठल्याही गोष्टीत कमी नाही. किंबहुना जरा जास्तच चतुरस्त्र असावी. तिच्या ज्ञानाच्या कक्षा जास्त व्यापक आहेत. तेव्हा असं साहजिकच मनात नाही का येणार की युरोपियन स्त्री सर्व क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोवरीनं संचार करत असेल म्हणून ? नवल वाटतं, वाईट वाटतं की तशी वस्तुस्थिती नाही म्हणून. अपवाद सोडून दे पण सर्वसाधारण स्त्री पोस्ट, बँक, हॉस्पिटलमध्ये नर्स, विमोती, ऑफिसमध्ये कारकून, टायपिस्ट, रिसेप्शनीस्ट, स्टेनो, शिक्षिका, मॉॅट-सरीच्या चालक इत्यादी इत्यादी दुय्यम नोकऱ्यांच्या जागांवर फारच मोठ्या प्रमाणावर काम करताना आढळते. मात्र स्त्री सर्जन, स्त्री वकील, राजकारणातील अधिकारपदावरील स्त्री, महत्त्वाच्या संस्थांच्या चालक वगैरेंसारख्या प्रथम दर्जाच्या कामांमध्ये स्त्रीचा प्रवेश फार मर्यादित आहे. हा खरोखर मला एक शोधच होता. भारताच्या लोकसंख्येच्या मानानं स्त्रीची प्रगतीही अत्यल्प प्रमाणात आहे याची जाणीव मला आहे. बहुसंख्य स्त्री-समाज हा अद्यापही उंबऱ्याच्या आतच आहे. मात्र मला असं वाटतं की स्त्री जर एकाद्या क्षेत्रात प्रगती करत असेल, समर्थ असेल तर तिला आता भारतात दाहीदिशा मोकळ्या आहेत. त्याचाच परिणाम

म्हणून असं म्हणता येईल की भारताची पंतप्रधान एक स्त्री आहे. शिक्षण प्रसारानंतर लगेच, प्रमाणानं तुरळक का होईना सर्जन्स, वकिलीसारखे जबाबदार व्यवसाय ती यशस्वी करू शकते.

मारियाबरोबर स्त्रियांच्या मंडळात चर्चेत हा विषय प्रामुख्याने येत होता. मी सारखी विचारत असे, 'तुम्ही आमच्यापेक्षा जास्त प्रमाणात शिकलेल्या आहेत. आर्थिक सुवत्ता व शिक्षणाच्या अनेक सोयी सवलती तुम्हाला आमच्यापेक्षा केवढ्या तरी प्रमाणात मिळताहेत, तुमच्या देशाची पंतप्रधान एक स्त्री होईल हे स्वप्न तुम्ही किती वर्षांनंतर रंगवू शकाल ?' घुटमळत एका बाईंनी उत्तर दिलं, 'अजून पन्नास वर्षं तरी नाही.' मी थक्क झाले. समानतेचा, स्वातंत्र्याची हवा आमच्यापेक्षा जास्त चाखलेल्या या वातावरणात पुरुषांच्या स्वामित्वाचा किती खोल ठसा आहे याची जाणीव झाली व कुठंतरी विचारांची, स्त्री-पुरुषांच्या मूलभूत हक्कांची गल्लत होतेसं वाटतं. स्त्री ही पंतप्रधानासारखं अत्युच्च जबाबदारीचं पद संभाळू शकते हे समजून घ्यायला स्त्री-पुरुषांना फार जड जातंय असं माझ्या लक्षात आलं. एका ठिकाणी एका गृहस्थांनी विचारलं, 'कौटुंबिक जबाबदाऱ्या संभाळून स्त्री ही अशा मोठ्या जबाबदाऱ्या कशी संभाळू शकेल ? जगात ज्या तीन स्त्री पंतप्रधान आहेत त्या विधवा आहेत. म्हणून त्यांना कदाचित हे काम जमत असावं.' या तीन स्त्री पंतप्रधान म्हणजे इस्त्रायलच्या पंतप्रधान श्रीमती गोल्डा मायर, सिलोनच्या श्रीमती बंदारनायके व श्रीमती गांधी. या शंकेवर काय उत्तर देऊ सांग आता. या तिघींचे पती जिवंत असते तर काही अटकाव झाला असता असं तुला वाटतं का ? खरं सांगते मी या प्रश्नावर चक्रावून गेले होते बघ.

जर्मनीतील या आठ दिवसांच्या भरणच्च मुक्कामाची सर स्पेनमधील, बेलजममधील प्रवासाला नाही. मी म्हटलं नं, की माझ्या स्पॅनिश मैत्रीण श्रीमती आरेगी यांचेकडे जायचा बेत ठरला. मारीबोनला सुटी होती. तिच्या गाडीनं आम्ही दोघी पुढं निघणार व बाब आम्हाला रेल्वेने येऊन माद्रिदला भेटणार असं ठरलं. आमची एक फ्रेंच मैत्रीण ब्रिजीट माद्रिदला वाट पहाणार होती. ही अक्षरशः मजेची सहूल होती. मारीबोनच्या, बाबच्या आनंदी, प्रेमळ, लाघवी सहवासात इतके पंधरा दिवस कुठं गेले ते समजलंच नाही. मारीबोन ही अससल प्रोफेसर नं ? तेव्हा मोटरीतून तिच्याबरोबरचा प्रवास हा एक अभ्यासवर्गच असायचा. तू भेटलास की दाखवीन कितीतरी टिपणे मी या प्रवासांत केली आहेत ती. गंभीर विषयांचा कंटाळा आला की गावांच्या, नावांच्या भेंड्या खेळायच्या.

मारी-रिएव्हचं घर शोधत गेलो. त्यांची मुलगी मारी दारात उभी होती. घावंत आईला सांगत गेली. आम्हाला पहाताच मारीरिएव्ह पळतच आल्या. मला घट्ट मिठी मारत म्हणाल्या, 'काय जग लहान आहे. तू भारतीय, मी स्पॅनिश. दोघी भेटतो फ्रान्समध्ये आणि माझ्या निमंत्रणाला मान देवून आज तू स्पेनमध्ये आलीस.

केवढा आनंद झालाय म्हणून सांगू ?' मी माझ्या मैत्रीणींवरुन त्यांची ओळख करून दिली. चहापाणी झाल्यावरुन हळूच माझा हात धरून शेजारच्या एकदोन घरी मला घेऊन गेल्या. आमची ओळख झाल्यापासूनचा पाढा पुन्हा एकदा सर्वांना घडाघडा ऐकवला. मला कुठं ठेवू न कुठं नको असं झालं होतं त्यांना. मी कमीत कमी आठ दिवस तरी रहायला पाहिजे असा आग्रह चालला होता. त्यांची दोन्ही मुलं मारीया आणि रने लोई माझ्या अवती भवती घुटमळत होती. मी बेझासोला असतानाच त्यांना एक सुरेख साडी दिली होती. त्यांचं मला पत्रही आलं होतं की स्पेनमध्ये त्या आल्यावर एका शाळेंच्या फॅन्सी ड्रेस स्पर्धेत त्यांनी मुलीला साडी नेसवून, कुंकू लावून भारतीय मुलगी उभी केली होती.

फ्रँकोच्या हुकूमशाहीत वावरणारा हा देश. राजकारणाबद्दल काही बोलायचं नाही म्हटल्यावर अनेक कार्यक्रमांवरही मर्यादा येतात. धर्माच्या नशेत माणूस गुंग असला की पुरे असेल. ख्रिस्ताला फाशी दिल्याचा दिवस. आम्ही माद्रिदमध्ये गेलो ते त्याच दिवशी. आपल्याकडे अनंत चतुर्दशीला गणपतीचे फ्लोट्स करतो न तसाच ख्रिस्त वधाचा देखावा केला होता व अक्षरशः हजारो लोक मिरवणुकीत चालले होते. वायबलमधील उतारे म्हणत. शांतपणानं गंभीरपणानं. काही स्त्री-पुरुष अनवाणी चालत होते. अधूनमधून शिरस्त्राणधारी पोलिसांच्या मोटारी धावत होत्या. धर्माचा पगडा केवढ्या मोठ्या प्रमाणावर आहे याची जाणीव झाली. मात्र तरुण वर्ग या मिरवणुकीत फार तुरळक दिसला.

आपल्याकडील वर्तमानपत्रांमध्ये किती बोललं गेलं सला माहित नाही परंतु बास्क (Basque) विभागातील लोकांनी स्वातंत्र्याची चळवळ फार मोठ्या प्रमाणावर चालवली आहे. पैकी दोन स्वातंत्र्य सैनिकांना फ्रँकोनं फाशीची शिक्षा सुनावली. या शिक्षेविरुद्ध युरोप अमेरिकेत प्रचंड प्रमाणात निदर्शनां झाली. टेलिव्हिजन, वर्तमानपत्रांनी या विषयाला भरपूर न्याय मिळवून दिला. फ्रँकोला मान तुकवावी लागली. फाशी रद्द करून प्रत्येकाला तीस वर्षांची शिक्षा झाली.

हुकूमशाहीतील कितीतरी प्रकार आपल्याला नवीन असणार नाही का ? ब्रिजोट गेले काही महिने स्पेनमध्ये फ्रेंच शिकवण्यासाठी रहाते. ती स्पॅनिश बोलते. भलतीच धिटुकली आहे. म्हणाली, 'येथे फोन करताना 'हॅलो'च्या ऐवजी 'जय फ्रँको' म्हणावं लागतं, तसंच छोट्या छोट्या विभागांवर रात्री १०। नंतर पहारेकरी असतात. आम्ही माद्रिदमध्ये हॉटेलात उतरलो होतो हं. भटकत भटकत यायचं तर रात्री साडेदहा केव्हा वाजले याचा पत्ताच नसे. हॉटेलचा खालचा दरवाजा बंद. भापा येत नाही. पहिल्या दिवशी तर गांगरूनच गेलो. ब्रिजोटनं दिलेली सूचना आठवली. मारीवोननं टाळचा वाजवल्या. रस्त्याच्या दुसऱ्या टोळाला असलेला पहारेकरी आला. हातावर एक नाणं ठेवलं. दार उघडलं गेलं. या भावनेनंच मला गुदमरायला झालं बघ. आपल्या घराची किल्ली दुसऱ्याच्या ताब्यात ?

प्रेक्षणीय ठिकाणांमध्ये प्रादो म्युझियम (Prado) व अनेक ऐतिहासिक ठिकाणं पाहिली. एल. ग्रेको (El Greco) या सुप्रसिद्ध चित्रकाराचं निवासस्थान पाहिलं. अनेक चर्चेंस पाहिली. भव्य वास्तूवर नक्षीकाम, कमानीमुळे मुस्लीम कलेची छाप असल्याचं जाणवतं. एल. एस्कोरियल (El Escorial) या छोट्या गावापासून थोडं दूर, व्हाली द कायदो येथे (Valle de caidos) एक टेकडी सोडून तेथे स्पॅनिश राज्यक्रांतीतील हुतात्म्यांचं प्रचंड स्मारक बांधलेलं आहे. धक्का मारायचा न् क्षमा करा म्हणायचं या प्रकाराची मला आठवण झाली. लाखो लाखो लोकांच्या हत्या करायच्या. न्यायाला पायदळी तुडवायचं न मग कोट्यावधी रुपये खर्चून, युद्ध-कैद्यांकडून ही अशी गोंडस स्मारक बांधवून घ्यायची. वर एक अगडबंब क्राँस उभा करायचा मेरी-ख्रिस्त यांचे पुतळे जागोजाग लावायचे. म्हणजे का पापाचं परि-मार्जन झाल्यासारखं वाटतं यांना ? मला अतिशय अस्वस्थ वाटलं हे स्मारक पहाताना.

स्पेनचा समुद्रकिनारा मोठा व फार रमणीय आहे. युरोपमधलं हे एक प्रमुख पर्यटन केंद्र आहे. स्पॅनिश जेवण-खाणं मला तरी चवदार वाटलं. पायेल (Payela) हा पदार्थ तर राष्ट्रीय पक्वान्न असावं बहुधा. मला आवडला. स्पेनमधून अजून तरी डवा संस्कृतीचा फार प्रसार झाला नाही. जेवण घरी तयार केलं जातं. तयार पदार्थांचे डबे आता यायला लागलेत. पण सुगरणपणा अद्याप बराच शिल्लक आहे. लहान लहान गावांमधून हिडत असताना रस्त्यांमधील अस्वच्छता, रस्त्यांमधून अस्ताव्यस्तपणे चालणारी माणसं, हॉटेलमधील गलथानपणा पाहून नागरिकत्वाच्या शिस्तीपासून हेही लोक बरेच दूर आहेत याची जाणीव झाली. जितक्या प्रमाणात हे दुर्गुण जास्त तितक्या प्रमाणात हुकूमशाहीच्या जोखडाला निर्धास्त असायला हरकत नसावी, नाही का ?

संध्याकाळ

वेधक आत्मकथन

गजानन जागीरदार

मूल्य : रुपये दहा

राजहंस प्रकाशन

पुणे ३०

स्नेहमध्ये जायला निघायच्या दिवशीच भारतात परतण्याचं विमानाचं रिझर्वेशन करून गेले होते. बोलबोल म्हणता वर्षाचा मुक्काम संपत आला होता. लवकरच माझी मुलं, माणसं मला भेटणार याचा आनंद आणि वर्षभर ज्यांनी मला अगदी घरच्या माणसासारखं वागवलं त्या सर्वांचा वियोग याचं दुःख अशा संमिश्र भावना मनात गर्दी करत होत्या. माझी भारतात परत जाण्याची तारीख मी माझ्या सर्व मित्र-मैत्रिणींना कळवली होती. जर त्यांना शक्य असेल तर एका शनिवारी पॅरिस-मध्ये सर्वजण एकत्र भेटू या, असं त्यांना पत्रात सुचवलं होतं. स्नेहसंमेलनच म्हणेनास. तुलाच काय पण गी, मारीवोननाही आश्चर्य वाटलं, की अगदी सर्वांची उत्तरं आली. सुमारे पासष्ट ते सत्तर परगावच्या लोकांनी आम्ही पॅरिसला येत आहोत असं कळवलं. शिवाय पॅरिसमधील मित्रमंडळी होतीच.

भारतीय पद्धतीचं जेवण व फ्रान्स मित्रमंडळाच्या कामाबाबत कोणाच्या काही सूचना असल्या तर त्यांवर विचार करणं, काही नवीन कल्पना कामाच्या प्रगती-साठी कोणी सुचवल्यास त्याही मी पुण्याला सांगू शकेन, असा या संध्याकाळचा ब्रेक होता. केवढा हा परगणा होता बघ. दोन दिवस आधी पॅरिसच्या दक्षिणेकडे शेकडो मैल मला जावं लागलं होतं. या प्रवासात जसजशी आठवण येईल तसतशी सामानाची यादी, पदार्थांची यादी, भांड्यांची यादी वगैरे तपशील ठरवत होते. एक हॉल फक्त जेवणापुरता मिळाला होता. शंभरएक माणसांचा स्वयंपाक एकटीनं करण्याचा सराव पुण्यात तरी होता का मला ? प्रमाण वगैरेची सर्व जबाबदारी आचारी सांभाळतात. तिथं हे सर्व मलाच करायचं होतं. गी व मारीवोनही माझ्या-बरोबरीनं हवकून गेले होते.

मारीवोनबरोबर सोयीचा विचार करून पदार्थ नक्की केले. बाजार झाला. आदल्या दिवशी भांडी जमवली. जमिनीवर बसण्यासाठी पांढऱ्या चादरी जमवल्या. लियोनून मारी फ्रॉन्स्वॉज, ल मांहून वॅलें, क्लोदिन, फ्रॉन्सिन, त्यांचे आई-वडील सर्वजण जरा लवकरच मदतीला म्हणून आले. माझ्या एका मैत्रिणीच्या वृद्ध आई म्हणाल्या, 'वाई ग, माझ्या या बयामुळे मी येऊ शकणार नाही. पण घरी बसल्या बसल्या मात्र तुझी काळजी वाटत रहाणार आहे. कसं आवरेल तुझ्याच्यानं कोण जाणे.' सगळ्यांनाच ही धास्ती होती म्हणेनास. पण प्रत्येकजण आला होता तो प्रेमानं आला होता याची मला जाणीव होती. अन्न पुरलं-उरलं, खारट-तिखट झालं याबद्दल कोणीच काळजी करणारं नव्हतं.

मारीवोनचं घर म्हणजे लग्नघर झालं होतं. कोणी भाजी चिखून देतंय, कोणी पानांच्या-फुलांच्या माळा करतंय, कोणी पुऱ्या तळू लागलंय, कोणी हॉलवर नेण्याच्या सामानाची जुळवाजुळव करतंय. गप्पा, चेष्टा-मस्करीला नुसता ऊत आला होता. संध्याकाळी सहा वाजता तीन-चार गाड्यांमध्ये सामान भरून मंडळी हॉलवर रवाना. सगळं घर आवरून मीही शेवटच्या तुकडीबरोबर गेले.

साडेसहानंतर मंडळी यायला लागली. अत्तर लावून स्वागत झालं. सतारीचं मंद संगीत तर अशा कार्यक्रमांना आवश्यकच. उदवत्या आठवणीनं बरोबर नेल्या होत्या. सगळं करत होते, इतरांना सांगत होते पण मन आतून गदगदलं होतं. दोनच दिवसांनी मी या सर्व प्रेमळ मंडळींच्या सहवासाला मुकणार होते, याचं वाईट वाटत होतं. छोट्या दोन-तीन वर्षांच्या मारी ख्रिस्तीनपासून ते गोच्या ऐंशी वर्षांच्या आजी-आजोबांपर्यंत सर्वांनी प्रेमच केलं होतं माझ्यावर. हे संमेलन त्याचंच प्रतीक नव्हे का ? परस्पर परिचयाचं हे केवढं मोठं बोलकं उदाहरण आहे नाही ? जेवायला सर्वजण खाली जमिनीवर बसले होते. एकमेकांचा परिचय प्रत्येकानं करून दिला. भारतात आपण कोणत्या वर्षी आलो ह्याची माहिती दिली. फ्रान्स मित्रमंडळाबद्दल या सर्वांच्याच मनात फक्त आपुलकी, श्रद्धा आहे हे सर्वांनी मनापासून म्हणून दाखवलं मी काही बोलावं असं गीनी सुचवलं. तुला कल्पना येईल का ? या अकृत्रिम, निर्व्याज प्रेमानं मी भारावून गेल्यावर मला काही बोलणं सुचेल कसं ? अक्षरशः रडूच यायला लागलं. सर्वांच्या प्रेमाचं प्रतीक म्हणून मारीवीननं फुलांचा गुच्छ माझ्या हाती देऊन इतकी घट्ट मिठी मारली ? दोघीही आसवं आवरू शकलो नाही.

माधुरीचा शहाणेपणा कसा सांगू तुला ? या स्नेहसंमेलनाच्या आधी पोहोचेल अशा बेतानं तिनं एक पत्र पाठवलं होतं. म्हणते, 'आई, तुझ्या सगळ्या मित्र-मैत्रिणींना आमच्यातर्फे आभार कळव. तुमच्या प्रेमळ आधारावर आम्ही आमच्या आईच्या बाबतीत निर्धास्त होतो म्हणावं.' तिचा समजूतदारपणा पाहून सर्वांनाच फार कौतुक वाटलं.

आता तयार रहा म्हटलं. माधुरीच्या लग्नाला या. तमाम मंडळींनी सांगितलंय, की आम्ही संपूर्ण विमानच रिझर्व्ह करून येणार आहोत म्हणून. कंवर बांधायला नको मग ?

विमानात बसले होते. खिडकीशी. जाकलिननं आणून दिलेले गेंदेदार-टपोरं गुलाबाचं फूल हातात होतं. विमानानं गिरक्या घ्यायला सुरुवात केली. गी, मारीवीन, बाब, जाकलिन कुठं दिसतात का हे नजर फाडफाडून पहात होते. विमानतळाच्या गच्चीवर, सुसाट वाऱ्यात एक काळा ओव्हरकोट, एक तांबडो पॅट आणि असेच काही ठिपके ठिपके दिसत होते. काही क्षणातच तेही दिसेनासं होऊन फक्त धुकं धुकं माझ्या सोबत होतं.

स मा प्त

सोदा

लक्ष्मण लोंढे

घाटकोपर स्टेशनजवळच्या त्या शोपडपट्टीत ती दुपार एकत्र खळबळ माजवून गेली.

वास्तविक उन्हाळ्याच्या मे महिन्यातील दुपारी कामाच्या. पुरुष माणसं आपापली कामं करायला घराबाहेर पडली की स्त्रियांना खास कामं असतात. पावसाळा अंगावर येत असल्यामुळे छपराची डागडुजी करायची असते. कांवरुणं सुधारायची असतात, पावसाच्या झडीपासून संरक्षण म्हणून झाप, ताडपत्र्या, सिनेमाची फाडलेली पोस्टर्स लावायची असतात. ही खास कामं, शिवाय नेहमीच्या

दुपारची कामं असतात ती वेगळीच. म्युनिसिपालिटीच्या मोठ्या, फुटलेल्या, फुटलेल्या कसल्या, खरं म्हणजे त्या वस्तीतल्या काळूनच फोडलेल्या पाडपापाशी कपडे धुवायचे असतात. पोरासोरांना मोफत दवाखान्यातून औषधं आणायची असतात. आणखी अशीच कितीतरी.

पण त्या दुपारी खळबळ उडाली. मुन्शिपाल्टीवाले आले. बरोबर चार पोलीस. अगोदर काय झालं हे कोणाच्याच लक्षात येईना. चंदरची भट्टी पोलीसांच्या लक्षात आली की काय ? पण नाही, तसं होणार नाही. तो छातीवर हात ठेवून नेहमी सांगतो — आपले हप्ते बरोबर जातात. एखाद्या आठवड्याला धंदा झाला नाही तरी हप्ता गेलाच पाहिजे, हो. धंद्यात तेवढा प्रामाणिकपणा हवाच.

शिवाय भट्टीवर धाड घालायला पोलीसवाले येतील. मुन्शिपाल्टीवाले कशाला ?

कुणाला काही समजेना. बाया बापड्या आणि पोरं सोरं त्यांच्या बाजूला थोड्याशा अंतरावर उभं राहून पाहू लागली.

त्यांच्यात एक उन्हाची हॅट घातलेले, काळा चप्पा लावलेले सफेद कपड्यातले साहेब होते. दोन शिपाई होते. शिपायांनी साहेबांच्या बॅगमधून काही कागद बाहेर काढले. आणि त्यांनी भराभर ते कागद झोपड्यांच्या दरवाज्यांवर चिकटवायला सुरुवात केली.

शेवटी चंदरच्या बायकोन धीर करून एका पोलिसाला विचारलेच. तो पोलीस चंदरच्या धंद्यामुळे तिच्या ओळखीचा झाला होता. चंदरचा दोस्त होता.

‘हवालदार साब, ये क्या चल रहा है ? और वो कागद कायका ?’

‘मुन्शिपाल्टीका नोटिस है वो. तुम्हारी ये झोपरापट्टी पंधरा दिनमें गिरानेकी है !’

अर्ध्या तासात आपले काम उरकून ते लोक निघून गेले. एस. टी. वेगाने जावो आणि पाठीमागे धुरळाच धुरळा व्हावा तसे ते लोक गेल्यावर वस्तीत गोंधळ माजून राहिला.

पावसाळा तर अंगावर आलेला आणि हे झोपडपट्टी उडवून टाकायला निघालेयत. आम्ही याचं काय वाईट केलंय ? लोकांची घरदारं पाडताना यांना दयामाया कशी येत नाही ? आता पावसात आम्ही जायचं कुठं ? ह्या विचारांनी झोपडपट्टीतल्या साऱ्या बाया चिंताक्रांत झाल्या होत्या. लहान पोरंना त्याचं काहीच नव्हतं. ती आपली गटारापाशी धुळीत खेळत होती.

संध्याकाळ झाली. काळोख उतरू लागला. दिवे लागले. आणि बाहेर कामधंदा करणारे बाप्ये झोपडीत परतू लागले. हातगाडीचा धंदा करणारा अब्दुल आला. रस्त्यावर शाळेपाशी भेळ विकणारा परसाद आला. स्टेशनच्या पलीकडे फूटपाथवर एका बिल्डिंगच्या कोपऱ्यावर चक्रीसोरट चालवणारा गनी आला. बांधकामाच्या कामावर मजुरी करणारे बाप्ये व बाया आल्या आणि सर्वांना नोटिशींची वार्ता समजली.

सात वाजायला आले होते. आता वास्तविक सगळेजण कोपऱ्यावरच्या गणपत बुकीकडे जाऊन दिवसाच्या कमाईपैकी काही पैसे मटक्यावर लावणार होते. गणपत पाच वाजल्यापासूनच त्यांची वाट पाहत होता. त्याने आपला बाकडा केव्हाच थाटला होता. शेजारच्या विजेच्या मुख्य खांबावरून त्याने एक डायरेक्ट वायर घेतली होती. मोठा भगभगीत दिवा लावला होता आणि तो त्यांची वाट पाहत बसला होता.

पण आज त्याच्याकडे फारसं गिऱ्हाईक फिरकत नव्हतं - झोपडपट्टी जरा चिंतेतच होती. कुणालाच काय काय करावं ते समजत नव्हतं, सुचत नव्हतं.

इतक्यात काळू आला. काळू वस्तीचा दादा होता. तो रूपम थिएटरवर ढलंका करित असे. म्हणजे तसं स्वतः तो काहीच करित नसे. पण त्यानं वस्तीतल्याच चार पोराना त्या कामावर लावलं होतं. प्रत्येक खपलेल्या तिकिटावद्दल तो दहा पैसे पोराना देई. काळूविषयी वस्तीत भीती होती, आदर होता. एकदा पोलिसांनी त्याच्या पोराना पकडले होते पण लगेच त्याने त्यांना सोडवून आणले होते. त्याच्या पाशी नेहमीच एक रामपुरी ठेवलेला असे, आणि त्याचा वापरही तो सडळ हाताने करित असे. त्यामुळे नऊच्या शेंकड्या तिकिटांचा 'बिझिनेस' करून काळू आल्यावर सर्वांनाच थोडा धीर आला.

प्रथम काळूने सुंदरकडची एक पावशेरी ठोकली. सुंदर त्याला फुकट पाजतो. मग त्याने शांतपणे सगळ्यांची कैफियत ऐकून घेतली.

'अरे काय भ्याचं कारण नाय. गळ्याभोवती रुमाल अधिकच घट्ट करीत काळू म्हणाला - 'साले मुन्शिपाळीवाले क्या करेंगे, हम देखेंगे लेकिन कल सुबेरे पहले कोटकर साबको मिलेंगे. साला हमारा वोट लेता है और कुछ करता नहीं.'

दुसऱ्या दिवशी सकाळीच काळू, सुंदर आणि अब्दुल कोटकर वकिलांच्या ऑफिसात गेले. कोटकर वकिलांचं ऑफिस म्हणजे त्याच्या पार्टीचं ऑफिस. तिथेच ते वकीली करतात, पार्टीचं कामही करतात.

काळूला पाहताच कोटकर साहेबांनी आपल्या हातातलं काम बाजूला सारलं. दोन पेशयल चहा मागवले, आपल्या खाशातली एकेक सिगारेट तिघांना दिली. आणि काळूच्या खांद्यावर थाप टाकीत विचारलं -

'काय काळू आज काय काम काढलं?'

वकील साहेबांच्या स्वागतानं तिघेही थोडे शांत झाले. कोटकरसाहेब काहीतरी करतील असा विश्वास होताच तो दुणावला.

मग काळूनं मुद्याला हात घातला. त्याचं बोलणं वकील साहेबांनी शांतपणे ऐकून घेतलं. आपल्या डोळ्यावरचा सोनेरी काडीचा चष्मा काढून खाशातल्या स्वच्छ रुमालाला पुसत ते म्हणाले -

'काळू, हा झोपडपट्टीचा प्रश्न विकट झालाय खरा. पण आपली पार्टी तो

पार्क - डेव्हिसचा त्रिविध फायदे देणारा निको साबण

इतर कोणत्याही साबणापेक्षा तुमच्या त्वचेची
अधिक काळजी घेतो

१ निको जंतूंचा
नाश करतो

२ निको शरीराचा
घामटपणा घालवितो

३ निको कातडी निर्मळ करून
तिचे रक्षण करतो

निकोने केलेले स्नान म्हणजे आरोग्यमान, नितळ कांतिकरित। घेतलेली परमावधीची काळजी! निकोच्या जंतुनाशक फेसामुळे कातडीवरील जंतूंचा नाश होतो आणि तिचे आरोग्य राखले जाते. निकोच्या औषधी गुणधर्मांमुळे शरीराचा घामटपणा व दुर्गंधी दूर होतात. निकोच्या प्रभावी जंतुनाशक त्रिविधमुळे कातडीच्या साधारण रोगांपासून रक्षण होते व त्वचा निर्मळ धुतली जाऊन ती तजेलदार, कांतिमान व ट्वटवीत होते. निको पुटकुळ्या व

घामोळें यापासूनही रक्षण करतो. निकोच्या नियमित वापराने डोळ्यांतील खवड्यापासून बचाव होतो. तुमच्या कातडीचा तजेलदारपणा व आरोग्य राखण्यासाठी त्रिविध फायदे देणाऱ्या निकोचा वापर आजच सुरू करा.

TRIPLE ACTION

NEKO®

The Original Antiseptic Soap

निकोची संवय लावून घ्या

आपल्या त्वचेसाठी तो आवश्यक आहे

® Regd. Trade Mark Regd. Users—Parke Davis (India) Ltd., Bombay-72 AS.

JAISON'S

सोडविण्यासाठी झगडत्ये. किमान आहेत त्या झोपड्या तरी पर्यायी जागा दिल्या-
शिवाय पाडल्या जाऊ नयेत म्हणून परबाच मी कार्पोरेशनमध्ये बोललो. झोपड्यांना
हात लावला गेला तर रक्तपात होईल आणि त्यांची जबाबदारी सरकारवर राहील
असा इशारा मी दिला. मागं आपण त्या प्रश्नावर एक मोर्चाही काढला होता,
तुम्हांला आठवत असेलच. पण काय आहे, ह्या जिव्हाळ्याच्या प्रश्नावर जेवढं
जनमत तयार व्हायला हवं तेवढं शालं नाही. म्हणून, मी, पेपरातही लवकरच सविस्तर
लिहणार आहे.

वकील साहेबांचं सगळं बोलणं तिघापैकी कुणालाच समजलं नाही पण ते
आपल्यासाठी वाहीतरी करीत आहेत एवढंच समजलं.

‘साब, वो सब ठीक है, लेकिन अब्बी बधा करने का, उसके बारे में बोलो-’
काळूने परत गाडी मुद्यावर आणली.

पुसलेला चष्मा परत नाकावर बसवून ठाकठीक करीत साहेब म्हणाले,—‘हं,
त्याच्यासाठी म्युनिसिपालिटीवर इंजंक्शन आणलं पाहिजे. इंजंक्शन म्हणजे कोर्टा-
कडून म्युनिसिपालिटीला ही झोपडपट्टी आता तात्पुरती तरी अमुक मुदतीपर्यंत पाडू
नका असा मनाई हुकूम आणायचा, म्हणजे आपली आताची गरज भागेल. कोणत्याच
झोपड्या पाडल्या जाऊ नयेत, उलट त्यांना पाणी, लाईट वगैरे सोई उपलब्ध करून
द्याव्या म्हणून आपली पार्टी चळवळ करतये आहेच—’

‘लेकिन कोर्ट से ऐसा हुकूम मिलेगा क्या?’ काळूनं शंका काढली.

‘हो तर, मिळतो का म्हणजे काय, मिळालाच पाहिजे. पण हे बधा, आता
आपल्याला थोडी घाई केली पाहिजे. दिवस फार थोडे आहेत. कागदपत्र करावे
लागतील, चार खेपा कोर्टात घालाव्या लागतील. शिवाय कोर्टाची फी आहेच.
अडीच तीनशे रुपये खर्च येईल. तुम्ही असेच वस्तीत परत जा. दोन-तीन दिवसात
पैसे जमवा. मी कागदपत्रांचं पाहातो. कोर्टात जातो. तुम्ही चिंता करू नका.
घाबरण्याचं कारण नाही, मी आहे ना?’

वकीलसाहेबांना सलाम करून तिघे बाहेर पडले.

वस्तीत लोक त्यांची वाट पाहत होतेच. कोर्टाकडून ‘विजेक्शन आडर’ आणायची
म्हणजे काय ते काळूने त्याच्या कुवतीप्रमाणे सर्वांना समजावून सांगितले आणि दोन
दिवसात प्रत्येक कुटुंबाने पाच पाच रुपये माझ्याकडे आणून द्या म्हणून फर्मावले.

बांधकामावर काम करणाऱ्या मजुरांनी दोन दिवसाचा सगळा पगार दिला.
सुंदरला पाच रुपये देणं जड गेलं नाही. अब्दुल हातगाडीवर केळीं विकायचा त्याला
त्या दिवशी पाच रुपये दिल्यावर काहीच उरलं नाही म्हणून दुसऱ्या दिवशी लाला
पठाणाकडून पंधरा रुपये बर्ज घ्यावं लागलं. बाबू रेल्वेत पाकिटमारी करतो.
त्याला मुद्दवाने आदल्या दिवशीच एका पाकिटात पंचवीस रुपये मिळाले होते. त्याने
त्याचे व दोस्ताचे भरले. रस्त्यावर कागद गोळा करणारे गोपाळ व सोमू दोन

दिवस चौदा चौदा तास राबले आणि त्यांनी कसेबसे पैसे दिले. मोरटवाल्या गनीला मारामारी करावी लागली आणि पैशांसकट पोबारा करावा लागला. भेळवाल्या परसादने त्याचे दिले व काळूचेही दिले. ह्या महिन्याला त्याने घरी पंचवीस रूवजी पंधराच रुपये पाठवायचे ठरवले.

तिसऱ्या दिवशी काळूने ऑफिसमध्ये जाऊन कोटकरसाहेबांजवळ पैसे दिले तेव्हा ते थोडे कामात होते. कसल्यातरी युनियनवाल्या लोकांशी बोलत होते. त्यांनी थोडक्यात काळूला सांगितलं—तुम्ही चिंता करू नका. आठ-दहा दिवसांनी कोर्टाची तारीख लागली आहे. कोर्टातून त्या दिवशी मी सरळ तुमच्या वस्तीवरच येईन व तुम्हांला भेटेन—'

आठ दिवसांनी संध्याकाळी कोटकरसाहेब आपली फटफटी घऊन झोपडपट्टीत गेले. त्यांनी कोर्टाकडून इंजेक्शन मिळवलं होतं. त्यांनी ती बातमी सांगताच वस्तीत सर्वत्र आनंदी आनंद पसरला. लोकांचा कोटकरसाहेबांवरचा विश्वास वाढला. 'कोटकरसाहेब झिंदाबाद'च्या आरोळ्या उठल्या. झोपडपट्टीवाल्यांच्या आणि कोटकरसाहेबांच्या चेहेऱ्यावर समाधान झळकलं.

झोपडपट्टीतून कोटकरसाहेब सरळ घरी परत आले. म्युनिसिपालिटीतले शिंदे-साहेब त्यांची वाटच पाहात होते. चहापाणी झाल्यावर कोटकरसाहेबांनी त्यांच्या हातावर पन्नास रुपये ठवले.

'असाच आमच्यावर लोभ ठेवीत जा,' शिंदेसाहेब म्हणाले.

'—आणि आमचेही असेच नोटिसा वगैरे काढण्याचं काम करीत जा. अहो तुकोबारायांनीच सांगितलंय 'कमेका साह्य करू—आम्ही तरी दुसरं काय सांगणार?' हास्याचा गडगडाट करीत कोटकरसाहेब म्हणाले आणि हस्तांदोलन करून शिंदे-साहेब त्यांच्या घराबाहेर पडले.

वही

‘रानातल्या कविता’ या पहिल्याच संग्रहाने मराठी काव्य रसिकांचे लक्ष श्री. ना. धो. महानोर या नावाकडे खेचले गेले. निसर्गमाध्यमातून अकृत्रिमपणे मानवी भावभावनांचा, त्यातही प्रेमानुभवाचा आणि विशेष करून स्त्रीच्या शृंगारविभ्रमांचा सफाईने वापर करणारे कवी म्हणून श्री. महानोर प्रसिद्धीस आले. त्यांच्याच दुसऱ्या संग्रहाचे नाव आहे वही. जुन्या तमासगीरांच्या फडात लावणी, छक्कड, सवाल-जबाब इत्यादी रचना ज्या वाडात एकत्र केली असते त्यास ‘वही’ अशी संज्ञा आहे. ही वही अत्यंत मोलाची आणि म्हणून त्यावरच ज्यांचे पोट अवलंबून आहे अशा कलावंतांना पूजनीय अशी असते.

महानोरांची ‘वही’ काही कविता त्यांचे कवी म्हणून सामर्थ्य हमखास प्रकट करतात. महानोरांचे वास्तव्य आडगावी. पेशा शेतीचा. तेव्हा ह्या काळ्या माऊलीच्या हिरव्याकंच लवलवीत वावरात वावरताना त्यांना या ‘हिरव्या बोलीचा शब्द’ व्हावेसे वाटणे स्वाभाविक आहे. ‘वही’मध्ये महानोरांच्या अभिजात प्रतिभेचे मनोज्ञ दर्शन घडविणाऱ्या पाचसहा उत्तम कविता आढळतात. नव्या लकवींचा आणि आजच्या नव्या प्रवाहाचा जसा सगळ्यांवर प्रभाव पडतो तसा महानोरांवरही पडला आहे. त्याचे प्रत्यंतर म्हणजे दुसऱ्या संग्रहात त्यांच्या कवितांची शीर्षके बेपत्ता झाली आणि त्यांची जागा नंबरांनी (क्रमांकांनी) घेतली आहे. असे जर काही नाही, तर मर्दकरांच्या अनुकरणाचे आपल्याकडे काहीच नाही असे होऊ नये, म्हणून ही शीर्षकच्युती.

महानोरांची शब्दकळा ही चित्रदर्शी व भोलीभाषेच्या अवलंबनाने झुकलेली व बरल अशी आहे. एका अभिसाराचे त्यांनी केलेले हे चित्रण. वेळ ही संधीप्रकाशाची.

ज्ञांजरल्या वेळा

रोज काळी चंद्रकळा

नुसत्या पदराने किती ज्ञाकायचा गळा

अनोळखी वाटा तरी बोभाटा...बोभाटा

एक ह्य चित्र महानोर सहा ओळींच्या या छोट्या कवितेत उभे करतात. वयात आलेल्या ओढाळ तरुणीची चंचलता आणि जगरहाटी याचे हे सहजसुंदर भावदर्शन.

क्रमांक २४ व २५ ची कविताही याच दृष्टीने वेधक झाली आहे. संपूर्ण प्रतिमांच्या भाषेत या कविता अविष्कृत झाल्या आहेत. आणि या प्रतिमा पारंपरिक व सर्व परिचित अशाच आहेत पण तरी त्या विलक्षण आनंद देऊन जातात. २४ मध्ये आरंभी 'आंबा पिक ऽला उन्हाळी जड झाली ग ऽभारानं' या ओळींनी रसिकांच्या मनात जी वृत्ती शंकाळून उठते ती; खरे म्हणजे, दुसऱ्या कडव्याच्या पहिल्या दोन ओळींनी म्हणजे 'स्तनावर काच गच्च डोळे सावरीचे वन' यांनी बोथट केली आहे. 'पिकलेल्या आंब्याच्या वजनाने झुकलेली उन्हाळी' ज्या तरलपणे उभी राहते ती या स्पष्ट उल्लेखाने सूचकतेला तडा जाऊन मोडते. क्रमांक २५ मध्ये रानामधले उनाड राघू घिरट्या घालित आले. फांदीवरल्या साळुंकीला डोळे मोडून गेले.' हे चित्र अधिक लोभस व सूचक आहे. आणि डोंगरातले मोर, घनसावळी सांज, रंगपेटली झाडे, आणि 'नग्न निरागस झिम्मड ओल्या वेली' अशा प्रतिकांच्या आवर्तनातच ही कविता विराम पावते व मनात एक मोहक छटा जागी होते. अर्थात येथेही 'नग्न निरागस ओल्या, ही शब्दकळा एका प्रसिद्ध कवीच्या कवितेसारखीच जशास तशी आली आहे (ही बर्फाची गंधवाढले दि. पु. चित्रे पृष्ठ ८) हेही विसरता येत नाही.

क्रमांक १८ ची कविता ही सुद्धा महानोरांच्या वहीतल्या चांगल्या कवितेपैकी एक. येथेही 'अंग झाकवेना' हीच वृत्ती आहे. या उर्मीचाच पुढील विकास सहजरम्य झाला आहे. 'नुक्ते आले न्हाण रानवाऱ्याला उधाण हिंदाळते मेघ मला गेले वेढोळून' या दोन्ही ओळींतून महानोरांनी एक एकसंध आशय साकार केला आहे.

अशीच एकपंध आशयाची आणखी एक सूक्ष्म व प्रत्ययकारी कविता वहीमध्ये आहे. (क्र. ५९ ची कविता) अर्थाचे अनेक स्तर महानोरांनी या कवितेद्वारे स्वाभाविकपणे उलगडले आहेत. व्यक्ती व समष्टी सर्वांना व्यापण्याची कवितेची ताकद आहे. रातांधळ्या दिशात झालेली तशी भुलावण. आणि त्यामुळे वारलेले 'लीन जिणे' आणि अशा एकरूपतेमधून किंवा आत्मिक समपंगमधून शब्दार्थातील फुलणाऱ्या एकसंध चादण्यांचा मंद प्रकाश अशी या कवितेची रचना आहे.

'वही' या शीर्षकाचा प्रभाव की कवीच्या मनाची अशी ठेवण असावी? तसे या संग्रहातील बहुसंख्य कवितांचे एकमेव लक्ष्य आहे. आणि ते म्हणजे 'स्त्री'. स्त्रीच्या अनेक रंगदंगाचे संभोग, आलिंगनाचेच, या कवीला 'विशेष' आकर्षण आहे. इतके की ते 'आन्वेशन.' वाटावे आणि हाज वाज बराचसा शहरी रसिकांना आवडेल अशा पद्धतीने बांधलेल्या - रचलेल्या शब्दांसारखाच आहे. लावणीचा जिवंतपणा किंवा मुक्तकळेपणा अपवादात्मकच या 'वही'तून आढळतो.

शब्दात तर कितीतरी कविता गच्च अडकल्या आहेत. क्र. १६, ३६, ३९, ४५, ५२, ५६, ५७, व ५८ या कविता अत्यंत कृत्रिम व शब्दाळ झाल्या आहेत. नुसते धुंद व मंदिर शब्द, गिर्रंबाज यमके, पारंपारिक उत्तान शृंगारोत्तेजक वातावरण आणि एकंदरच लाडिकपणा यांनी या कविता व त्यामुळे सगळी 'वही' अत्यंत सामान्य ठरली आहे.

क्रमांक १७ ची कविता त्यांचेच समकालीन (प्रकाशनाबाबत) पण त्यांच्याहून अनुभवी अशा कवी ग्रेस यांच्या ५६-५८ च्या सुमारास 'छंद' मासिकात प्रसिद्ध झालेल्या कवितेचे तंतोतंत अनुकरण आहे. कवी महानोर रचनेच्या भुलावणीत अडकत गेले म्हणजे किती हास्यास्पद लिहितात त्याचा नमुना म्हणून क्रमांक ५८ च्या रचनेच्या आरंभांचे विश्लेषण करता, येईल. आरंभ आहे—

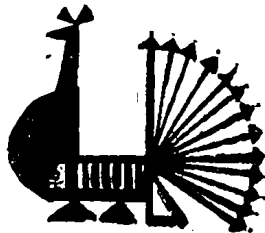
‘ किती जिवाला राखायचं राखलं
राया तुम्ही जाळ्यात पाखरू टाकलं ’

खरे म्हणजे अत्यंत सावधपणे सापळा किंवा 'जाळे' लावले जाते आणि मग पाखरू त्यात अडकते. पण इथे उलटी प्रक्रिया आहे. बोलीच्या लयीमध्ये तर हे मुळीच वसत नाही. लाल - महाल - बेताल, वाटलं - पेटलं, पाह्यलं - गावलं अशा यमकांनी कविता 'पाडली' गेली. रचनाचं झालेली दिसते.

अशा शब्दधुंद रचनांचा संग्रह 'कविता संग्रह' म्हणून काढताना कवीने भान राखलेले दिसत नाही. आपल्या रचनेच्या प्रभावाचा पडताळा घेऊन मराठी रसिकतेला हलवून बघण्याची ही कदाचित कवी महानोरांची युक्तीही असेल. असे असले तर ठीक. पण नसल्यास फक्त काही चांगल्या कविता या कवीने लिहिल्या होत्या अशा आठवणीच काढाव्या लागतील की काय ?

□

ना. धो. महानोर : पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई ३४, : किंमत ३ रुपये.

जीवन है
अठार
जहवर
तो
पीनाही
पडेगा...

अनातोली मार्चेन्कोवच्या
'सिक्स इयर्स इन
रशियन स्लेव्ह कॅंप'
या पुस्तकाची धावती ओळख

अरुण इनामदार

:

उत्तरार्ध

“ब्लादिमिरहून आलात ?” माझ्या सोबत्यांनी आम्हांला नीट खालवर न्याहाळीत विचारले, ‘पुरलेले लोक तुमच्यापेक्षा बरे दिसतात हो !”

मेसमधून त्यांनी एक डिश आणली. ‘खा ! हाणा !’ आणि शिवाय नॉडल सूपाही आणले. ब्रेड, सूप. मी पाहतच राहिलो. सूपमध्ये फॅटचा एकही तुकडा नव्हता.

—तरीही, अशी मेजवानी माझ्या कुटुंबियांनीही मला कधी दिली नव्हती—नव्हती, नव्हती.

मी गेल्यानंतर इथे बरेच बदल झाले होते. सर्वत्र निकिता कुश्चेव्हची छायाचित्रे टांगलेली होती. त्याचीच वचने जागोजाग उघृत केली होती. ‘स्टालिन—कल्ट’ उखडून टाकण्यात आला होता. ‘स्टालिन—हॅट’ अदृश्य झाली होती, काळ्या, ‘क्यूबन—कॅम्प’ डोक्यावर चढल्या होत्या.

वाहतूक—गार्डमध्ये मालाची चढउतार करणाऱ्या ब्रिगेडमध्ये आता मला सामील करण्यात आले. कोळसा, लाकडी ओंडके इ. ची एक गाडी रिकामी केली, म्हणजे मला बरॅक्सकडे लोळतलोळतच जावे लागे. कॅम्प ७, हा कठोर शारीरिक मेहनतीचा, मजुरीचाच कॅम्प होता. कागदोपत्री आम्हांला मेकॅनिकल एंड मिळावी, असे होते, परंतु त्यात अर्थ नव्हता. ते फक्त हूक्स, पिक्स, एवढे होते—ब कंदांना लोळत जाण्यास दोन बोर्ड्स ! सर्व काम हातांनीच करावचे, ६२ टनी रेल्वे—कार ढकल-

ण्याचाही एक जांब होता. मी सगळ्या कामांचा अनुभव घेतला. कॅम्पमधील जवळ-जवळ सगळ-३,५०० कैदी फनिचर-फॅक्टरीमध्ये कामाला लावलेले होते. तेथे एक मिल होती व एक फाउंड्री, जस्त, अ‍ॅल्युमिनियम व तांब्याच्या मिश्रणाचे मशीन-पार्ट्स आम्ही तेथे घडवीत होतो. धुराने फुफ्फुसे भरून जायची.

फिनिशिंग-सेक्शनमध्ये कॅबिनेटसना पॉलिश होई. काम वारंवार वाढविण्यात येई-माझ्या आधी रोज ६ रेडिओज् पुरे व्हावे लागत, माझ्यावेळी हा आकडा १३ वर आला. तीच गोष्ट टेलिव्हिजन सेटसची, एका वर्षी दिवसाला चार सेट्स पूर्ण व्हावे लागत, पुढील वर्षी हाच आकडा सहा करण्यात आला.

समजा, की संध्याकाळ झाली आहे. तुमच्या टेलिव्हिजन सेटसमोर, एका आराम-खुर्चीत बसून तुम्ही आराम घेत आहात. दिवसाच्या मेहनतीनंतर तुमचे खाणे-पिणे झाल्यावर शरीर अगदी सुखावले आहे. अर्ध्या किलकिल्या डांळ्यांनी तुम्ही तुमच्या उमद्या, डोलदार टी. व्ही. कडे पाहात आहात... त्याच्या चमकदार पॉलिश केलेल्या कॅबिनेटमध्ये तुम्हांला एका पिवळ्या पडलेल्या, झिज्या-दाढी वाढलेल्या, काळा-भरडा गणवेश चढवलेल्या-जवळजवळ जनावरासारख्या माणसाचे, जाली मान घालून घंटोन्गणती ठणकत्या शरीराने तोंड घट्ट-मिटून काम करणारे, टी. व्ही. सेटसवर पॉलिश मारणारे प्रतिबिंब-क्षणाक्षणाला रेखीव होत चाललेले प्रतिबिंब-दिसते का ?

दर गुरुवारी संध्याकाळी ७ वाजता राजकारणाचे उपदेशपर लेक्चर असे. मेस. हॉल, लायब्ररी बंद होई आणि आमचे कॅम्प डायरेक्टर सर्व प्लॅटून-कमांडर्सना, कोणते घडे घ्यावेत, ते फर्मावीत. उपस्थिती सक्तीची असे आणि सक्तीने वर्गात आणून बसवलेल्या आम्हा 'विद्यार्थ्या'ंना आमचे प्लॅटून-कमांडर्स शिकवण्यास सुरुवात करीत.

'विद्यार्थ्या' पैकी बरेचजण, पुष्कळदा ग्रॅज्युएट्स असत, तर 'शिक्षक' निरक्षर असत. आडवेतिडवे प्रश्न विचारून शिक्षकाची फजिती करण्यात मोठीच मजा यावयाची. एका तासाला माझा मित्र कोलिया उसुपाव् उठून म्हणाला, "एका शंका सांगा. सांगता का ?"

लेक्चररने भुवया उंचावल्या.

"असे सांगा," कोलिया बेरकीपणाने त्याच्या तोंडाकडे पाहत म्हणाला, "प्रामाणिकपणाने कष्ट करून जगावे, देशाला फसवू नये, असे तुम्ही म्हणता; नाही का ? मग मला हें कळत नाही, की ७० ते ७५ रुबल्सएवढ्या मिळकतीत, या महागड्या रशियामध्ये महिनाभर पोट कसे काय भरावे ?"

यावर लेक्चररपाशी उत्तर अर्थातच नसे. मग कोलिया समजूतदारपणे म्हणे, "सांगा ना ? असे पहा, तुमचा स्वतःचा पगार काय ? तुम्ही कसे काय भागविता-तुमचे ?"

—लेक्चररचा पगार काही फारसा जास्त नसे. तेवढाच असे. खरे तर हाच प्रश्न त्यांच्या पुढेही असे ! तो चिडचिड करून कोलियाला रागावला, “उसुपाव्ह ! खाली बस. तू निष्कारण लक्ष दुसरीकडे वळवतोस. भलभलत्या शंका काढू नकोस. अडचणी या असणारच आणि त्या तात्पुरत्याच असतात. बडबड करण्यापेक्षा लक्ष देत जा जरा.”

सगळ्या कैद्यांनी दात विचकले !

सरकारी अधिकारी कॅम्पसना भेट द्यायला येत, तेव्हा आम्हांला राजकीय चर्चांना उपस्थित राहावे लागे. कैदी आळस करीत, ते या अधिकाऱ्यांना कळू नये; म्हणून कॅम्पस-अधिकारी अशा चर्चांना जोडून लोकगीते वगैरे गाण्याचे कार्यक्रम ठेवीत. कैद्यांनी अधिकाऱ्यांसमोर घडपणाने बसावे, म्हणून. एकदा एका बाल्टिक प्रजासत्ताकाचे प्रतिनिधी आले होते. लेक्चरनंतर एका सामूहिक गीताच्या मध्याचे वोट आम्हांला लावण्यात आले. चर्चेच्या शेवटी बाल्टिक प्रदेशातला एक पोरगेलासा कैदी उठून उभा राहिला व प्लॅटफॉर्मवर चढून गेला. “मित्रांनो !” तो बोलू लागला, “आपणा सर्वांतर्फे या पाहुणेमंडळींना पुष्पगुच्छ अर्पण करण्याची मला परवानगी असावी.”

“हेर ! हस्तक !” आमच्यापैकी अनेकांच्या तोंडून अर्वाच्य शिष्या कुजबुजल्या-सारख्या वाहेर पडल्या. आम्ही हालंणी मरतो आहोत आणि आमच्यापैकीच एकजण पोलिसांना फितुर होऊन या ‘पाहुण्या’ना गुच्छ द्यायला निघाला होता ! माझ्याही अंगाचा केवळ तिळपापड झाला.

“आमच्या बाल्टिक प्रदेशात असली फुले होत नाहीत, म्हणून यांचे विशेष महत्त्व कॉन्ग्रेसना वाटेले.” त्या शहाण्याने भाषण आटोपून आपले थोबाड बंद केले व गुच्छ त्या ‘पाहुण्या’च्या हातात दिला.

क्षणभर भयाण शांतता पसरली. पाहुण्यांनी कौतुकाने गुच्छावरील आच्छादन हलकेच उलगडले व मग ते भूत दिसल्यासारखे पहातच राहिले. आ बासून आम्हीही सगळे टकाटका पाहात राहिलो.

—गुच्छ तारांचा होता. आमच्या भोवतालच्या वीज खेळवलेल्या तारांच्या ज्या घसड्या निघालेल्या होत्या, त्यांचाच त्याने गुच्छ केला होता !

वाहवा पठ्ठे ! अशा टाळ्या ठोकल्यात आम्ही, की वा ! असली पाहिजे खोपडी ! त्याच संध्याकाळी त्या बहादुराला १५ दिवस एकांतवास व त्यानंतर ‘स्पेटझ’कडे रवाना करण्यात आले.

दिवस उलटले आणि राजकारणात एक मोठीच उलथापालथ झाली. क्रुश्चेव्ह यांची उचलबांगडी झाली आणि कॅम्पसमधील सर्व पोस्टर्स, क्रुश्चेव्हच्या घोषणांची पत्रके, यांची फाडाफाड सुरू झाली. आमच्यापैकी एकाला खेचून एकांतवासाच्या कोठड्याकडे नेत असल्याचे आम्ही पाहिले, तेव्हा आश्चर्याने ओरडून विचारले,

“ काय झाले काय ? कशासाठी ? ”

त्याने हात झटकून सांगितले, “ त्या बदमाश क्रुश्चेव्हमुळे ! ”

मग आम्हांला समजले, की कॅम्प-डायरेक्टर कॉन्ग्रेस क्रुश्चेव्ह याने त्याच्यावर एक कामगिरी सोपवली होती. लायब्ररीत जायचे व क्रुश्चेव्हची सगळी पत्रके, घोषणा ओरबाडून काढून टाकायच्या ! आणि त्याचा मोबदला—कॅम्पमध्ये दुर्मिळ नि काळाबाजार होणाऱ्या भारतीय चहाची पॅकेटस—हा त्याला मिळणार होता.

परंतु आमचा मित्र बैतागला होता. त्याच्या तोंडाची चव गेली होती. चहाच्या लालचीने तो विरघळला नाही. त्याने कॉन्ग्रेस डायरेक्टरनाच सुनावले, “ करतो मी—पण तुम्ही जे एवढे गव्वू झाला आहात ना, ते आमच्या जिवावर ! माहीत आहे ना ? ”

त्याला सात वर्षांची आणखी सजा झाली. तो ओरडतच होता, “ मी आधी क्रुश्चेव्हना वाईट म्हटले, तर मला इथे आणून टाकलेत. आता क्रुश्चेव्ह वाईट ठरला आहे, तेव्हा खरे तर मला सोडले पाहिजे. उलट, आणखी शिक्षा ! क्रुश्चेव्ह-मुळे माझा प्राण जाणार ! ”

अशीच सुटका मागणाऱ्या क्रुश्चेव्ह-विरोधी कैद्यांना, सुप्रीम प्रेसिडियमकडे तसे अर्ज करण्यास सांगण्यात आले. पत्र लिहायला वेळ, ते पाठवायला वेळ, त्यांनी तिकडे विचार करायला वेळ, उत्तर पाठवायला वेळ—कसली सुटका आणि कसले काय ! ठरलेलेच होते म्हणा हे !

या सगळ्या वर्षांमध्ये, माझ्या कानाचे दुखणे आणि असह्य वेदना, यांचा त्रास मला अखंड होत राहिला. अखेर मला हॉस्पिटल—झोनमध्ये रवाना करण्यात आले—कॅम्प क्र. ३ मध्ये, तेथेच काम करण्याचा तात्पुरता हुकूमही मला देण्यात आला.

आमच्या हॉस्पिटलसमोरच बायकांचेही हॉस्पिटल होते व दोहोंमध्ये एक ‘ प्रवेश-बंद ’ झोन होता. बायका आम्हाला दिसायच्या; आम्हाला चोरूनमारून त्यांच्याशी एखादा शब्द बोलताही येई आणि प्रसंगी चिटुचांची देवाण-घेवाणही काही फार अवघड नसे... पहिली चिट्ठी बहुधा आपली ओळख करून देणारी असे, तर त्यानंतर ते एकमेकांना प्रेमाची ग्वाही देत. मग त्या दोघांपुरते कॅप, हाल, उपवास—सर्व सर्व विसरले जाई व पुढील चिट्ठीची वाट पहाण्यात त्यांचे दिवस काहीसे सुसह्य होत. निकोलाय सेम्यिक नावाचा एक बंदिवान होता. त्याने ल्यूवा नावाच्या एका फर्स्टेड स्पेशालिस्ट मुलीशी अशीच पत्रोपत्री जोडली. दोघांचेही हे प्रेम पाच वर्षे फुलत होते—त्या दोघांनीही पाच वर्षे तेथे कंठली होती. आम्ही बॉर्डन्सपासून त्यांना शक्य तेवढे जपले व एक दिवस त्यांची प्रत्यक्ष भेटही घडली—दोन तीन मिनिटे !

त्यांचे प्रेम त्यांनी काचेच्या हंडीसारखे जपले होते. बाहेर तिचा पती होता,

(आमच्या निकोलायने त्याला एकदा पाहिलाही होता.) ती विवाहित होती. ती हंडी मात्र अभंगच राहिली. त्यांच्या उदासवाण्या, मृतप्राय आयुष्यात ते प्रेम भंगले नाही, त्यांना हे जिणे सुसह्य करीतच राहिले. जगे दोन - बाहेरचे एक, तुर्ंगातील दुसरे ! खरे कोणते, मी काय सांगू ?

मला...मला माझी मैत्रिण एके दिवशी भे-टा-य-ला आ-ली ! खरेच, खरेच. सुदैवाने माझ्या हातून त्यावेळी तुर्ंगाचा कोणताही नियम मोडला गेलेला नव्हता. त्यामुळे तिला मी भेटलो - खरेच, खरेच भेटलो.

परंतु पुढे मी निश्चय केला; नको, तिला पत्र लिहायलाच नको. काय अर्थ आहे तिच्या आयुष्याचा गजरा वर्षातून होणाऱ्या तीन दिवसांच्या आमच्या भेटीच्या खिळ्यावर टांगून ठेवण्यात ?

जा, बाई - सुखी रहा. नको डोकावू आमच्या आयुष्यात.

हॉस्पिटल - झोनमधून कॅम्प २ मध्य माझी रवानगी झाली. आता सर्वत्र एक महत्त्वाचा विषय चर्चिला जात होता - आन्ड्रे सिनिआव्हस्की आणि युलि डॅनियल या लेखकांवरील जाहीर खटल्याचा.

पहिल्या झटक्यालाच आम्ही त्यांना फितूर, चहाडखोर ठरवून टाकले. त्यांनी रशियाविरोधी कथा पाश्चिमात्य मासिकातून लिहिल्या होत्या आणि ते आपण त्या डॉलर्ससाठी लिहिल्या - असा कबुली जबाब देऊन दयेची देणगी मागणार असाही निष्कर्ष आम्ही केव्हाच काढला होता. परंतु तसे झालेच नाही. उलट ते कोर्टात लढले, खरे बोलायला भीती नाही, असेच ते ठासून म्हणू लागले.

छे, छे ! हे भलतेच शूर निघाले. आम्ही मानले. खरेच मानले. आता त्यांच्या तोंडून आम्हांला केसबद्दल ऐकायला मिळणार. आम्ही हरवून गेलो. आमच्यातील 'तज्ज्ञ' मंडळींनी तर त्यांच्या शिक्षाही नेमक्या ओळखल्या - सिनिआव्हस्कींना सात व डॅनियलना पाच वर्षे - बहुधा.. आणि बहुधा काय, तेच अचुक ठरले.

थोडासा फरक पडला. सिनिआव्हस्कींना कोठे तरी दुसरीकडे नेण्यात आले, डॅनियल मात्र आमच्याकडे आले. माझ्याशी ते बोलले, तेव्हा एक गंमत झाली. मी बोललो, तेव्हा त्यांनी आपला उजवा कान माझ्याकडे केला व मोठ्याने बोलण्यास सांगितले. मला ते ऐकू आले नाही, तेव्हा मी माझा दुसरा कान त्याच्याकडे करून 'जरा मोठ्याने' असे खुणावले. मग आमच्या लक्षात आले, की आम्ही दोघेही काहीसे बहिरे होतो !

त्यांचा खटला नावापुरताच 'जाहीरपणे' चालला होता. प्रेक्षागार मुख्यत्वे करून के. जी. वी. एजंटस्नीच भरले होते. 'माझे मित्र नक्कीच आले असतील.' डॅनियल म्हणाले. 'परंतु त्यांना आत येऊ दिले नाही बहुधा.'...त्यांचा उजवा दंड युद्धात जायबंदी झाला होता व अजून पुरता बराही झाला नव्हता. तरीही त्यांना सर्वात मेहनतीच्या, अवजड ओंडके व कोळसे वाहण्याच्या, कामाला जुंपण्यात आले.

आम्ही पाहात होतो. 'बरे झाले !' आम्ही म्हणालो, 'हे बेटे लेखक लोक चैनीत राहातात, आणि 'आमचा देश - पृथ्वीवरील स्वर्ग !' असले निखालस, शंभर नंबरी चोख छोटे - लिहितात. मोडू दे कंबरडे थोडे. तसे नाही यायचे हे वठणीवर.'

कॅम्पचे अधिकारीही गंमत पाहात होते. आज ना उद्या. हा माणूस मोडेलच; हलक्या कामाची भिक्षा मागेलच - त्यांची खात्री होती.

परंतु तसे घडलेच नाही. तो लेखक ताठच राहिला. भीक मागेचना. मग आम्हीही आमची चूक उमगलो - छे, डॅनियल थोर आहे !

आम्ही ताबडतोब त्यांना मदत करण्यास सुखात केली. 'कोण मदत करतो त्यांना, सांगा पाहू-' आमच्या ब्रिगेड लीडर्सना के. जी. बी. अंमलदारांनी खडसावले.

'ते कसे सांगणार ?' त्यांनी उत्तर दिले.

"का ?"

"ते सगळेच मदत करतात !"

आम्हाला त्याबद्दल जाब विचारण्यात आला. 'तुमच्या कॉम्युनिस्ट कोडमध्येच तर आहे ना की आपल्या कॉम्युनिस्ट भाईवंदाना मदत करीत जावे म्हणून ?' आम्ही साळसूदपणे प्रश्न केला.

परंतु डॅनियल यांच्या लोकप्रियतेचा त्यांना हेवा वाटायला लागला. लिथुआनियन्स त्यांना आपली लोकगीते ऐकायला आग्रहाने बोलवायचे, लेनिनग्रादवाले कॉफीचा आग्रह करावयाचे. युक्रेनियन्सना त्यांच्या कविता ऐकायला हव्या असत. कॅम्प-अंमलदारानी डॅनियल यांना 'कष्ट कमी व्हावेत म्हणून' मशीन - शॉपमध्ये ठेवले. परंतु ते ढोंग होते, ढोंग. इतरांना त्यांना मदत करणे शक्य होऊ नये, हा हेतू त्यामागे होता. त्यांचे काम पूर्ण न झाल्याने त्यांना १५ दिवस एकांत-कोठडी फर्मावण्यात आली. त्यांच्या खांद्याच्या हाडाची जखम चिघळली होती. परंतु डॉक्टरांनी ते मान्य केले नाही. १५ व्या दिवशी त्यांना आणखी १० दिवस फर्मावण्यात आले, त्यानंतर आणखी त्यांच्या पत्नीची व त्याची भेटही पुरी होऊ देण्यात आली नाही, त्यांच्यासाठी पत्नीने आणलेल्या सिगारेटसही त्यांना दिल्या नाहीत.

माझ्या सुटकेपर्यंत ते तेथेच होते-

झिजत, झिजत चाललेले, परंतु ताठ-कणखर.

होय, लेखक युलि - डॅनियल, न वाकलेला हिम्मतवाज.

माझ्या सुटकेआधी दोन-तीन महिने, मला तीन अंमलदारांशी बोलावे लागले. एकजण के. जी. बी. ऑफिसर, सामुदायिक क्रियांचा एक डायरेक्टर आणि आमचे प्लूटन कमांडर कॅप्टन उसोव्ह.

'सुटकेनंतर तुला फार बेताने वागले पाहिजे, मार्चेंकोव्ह,' ते म्हणाले, 'बाहेर काही कॅम्पसारखे नाही प्रत्येकाला मते अमागला. कळले ना ?'

‘का?’ मी भावडेपणाने विचारले. ‘आता तर कॉम्युनिस्ट्समुद्रा वेगवेगळे बोलतातच की ‘बाहेर!’

“खोटारड्या! काय बडबडतोस? सर्व कॉम्युनिस्ट्स एकाच मनाचे असतात!”

“मग चिन्यांचे काय? अल्बानियन्सचे काय?”

“तोंड बंद कर.” ते थंडपणे म्हणाले. ‘या असल्या मतांनी तू पुन्हा इथे येशील, हे मात्र विसरू नकोस.”

“ते मी जाणून आहे, बरेच चांगले जाणून आहे.” मी खिन्नपणे म्हणालो. ‘इतर देशांमध्ये निराळी मते असणे, हा गुन्हा मानला जात नाही. तेथे पार्टीज असतात कॉम्युनिस्ट्समुद्रा. आमच्याकडे मात्र हा गुन्हा होतो, गुन्हा!’

“अमेरिका!” ते गरजले. ‘तो देश तुमचे दैवत आहे, मग हे सांग त्यांच्या-कडेही निग्रोंच्या दंगली का होतात? आहे उत्तर काही? संप, हरताळ का होतात? चल बोल पाहू आता?’

“ते त्यांच्याकडील स्वातंत्र्याचे द्योतक आहे!” मीही उत्तर दिले, ‘खुद्द लेनिननेही हे मान्य केले आहे!’

यावर ते माझ्यावर तुटूनच पडले. सुदैवाने लेनिननने ज्या पुस्तकात हे म्हटले होते, ते पान क्रमांकासकट माझ्या जिभेवर होते. मीच बरोबर ठरलो. परंतु ते तुच्छतेने म्हणाले, ‘तू तुझ्या मतानुसार लेनिनचा अर्थ लावतोस; ते तुला भोवणार आहे. तू फार दिवस मोकळा राहणार नाहीस, ही काळ्या दगडावरची रेघ आहे.’

बाहेर मोकळ्यावर, अगर कॅम्पसमध्येही.

कोठेही. मी जाणून होतो, आहे.

असे काही बोललो असतो, तर कडक एकांतवासाच्या कोठडीवाचून मला स्थान नव्हते, हे अगदी सूर्यप्रकाशाएवढे लख आहे.

माझ्या सुटकेआधी ३२ दिवस, मला एकांत कोठडी फर्माविण्यात आली. ती १५ दिवसांची होती. तेथून मी सुटलो, तेव्हा अशक्तपणामुळे मी लोळतच इकडे तिकडे वावरत होतो. उरलेले १७ दिवस माझ्या सोबत्यांबरोबरच मला रहावयाचे होते. सगळी बोलणी माझ्या सुटके संबंधीच चालायची. राजकीय कैदी म्हणून सरहद्द व इतर कित्येक प्रदेशात राहण्यास मला बंदी होती. बहिरा बनल्याने मला जुना व्यवसाय करणेही आता शक्य नव्हते. युलि-डॅनियलनी मला एक पुस्तक दिले. त्याच्या फ्लायलीफवर त्यांनी लिहिले,

एकंदरीत काही फारसे वाईट घडले नाही. इथे तू बहिरा बनलास; पण तुझे डोळे? ते तर उघडले गेले! अनातोली!

पोरा, दृष्टी असते, ती सगळे पाहू शकतेच, असे नाही!

सुटकेच्या आदल्या दिवशी मी कॅम्प प्रॉपर्टी परत केली. सोबत्यांनी त्यांच्या घरांचे पत्ते दिले होते. ‘खुशाली’ कळविण्यासाठी.

मग मी बाहेर पडलो, तेव्हा बायकांची कैदी स्त्रियांची एक रांग जड बूट चढविलेले पाय ओढीत आत जात होती.

मी एक सुस्कारा सोडला व पुढे निघालो.

एक राहिलेच युलि-डॅनियलच्या हस्ताक्षरातील पान. ते पुस्तक मला देण्याआधी कॅम्प अंमलदारांनी फाडून ताब्यात घेतले होते !

गाडीला उशीर झाला असता.

मी बाहेर पडलो.

मार्चॅन्कॉव्ह, सुटकेनंतर साधारणपणे दीड वर्ष अॅलेक्झॅंड्रोव्ह शहरी राहिला. अधिकाऱ्यांना व पुढाऱ्यांना त्याने कॅम्पमध्ये लक्ष घालण्याची वारंवार विनंती केली, परंतु व्यर्थ. ते ठरलेलेच होते. रशियाने झेकेस्लोव्हाकियावर बळप्रयोग करण्याआधी महिनाभर, त्याने बी. बी. सी., झेक, ब्रिटन, फ्रान्स, इटली, येथील कॉम्युनिस्ट नियतकालिकांना २००० शब्दांचे एक पत्र पाठवून विचारले, 'पहा, या छळ. वादालाच स्वर्ग म्हणतात का ?'

"माझ्या देशाच्या शासनाची मला लाज वाटते, अतिशय लाज वाटते.' तो लिहितो, 'परंतु माझी छाती भरून येते. माझे देशवांघव फार फार चांगले आहेत. कॉम्युनिस्ट राज्यकर्ते राक्षस आहेत !'

एका आठवड्यात त्याला गिरफदार केले गेले.

१ वर्ष सक्तमजुरी मॉर्डेव्हियन कॅम्पस !

"माझा जबाब " पुस्तकाआरंभी मार्चॅन्कॉव्ह लिहितो, 'कॅम्पमध्ये कॅ. उसाव्ह मला विचारी, 'तुला फक्त पळ काढणे माहीत आहे; सुधारणा व्हावयास तू काही करतोस का ?

"पुन्हा मी तेथे गेलो तर त्याला सांगेन 'बघ शक्य होते, ते केले ! अलबत केले !'

समाप्त

बादल सरकारलिखित

सारी रात्र

गेल्या तीन-चार वर्षांत मराठी रंगभूमीवर बंगाली, कानडी, हिंदी या भाषांतील आधुनिक नाटके अनुवादरूपाने सादर होत आहेत. या श्रेयस्कर प्रयत्‍नांमुळे मराठी नाटकांविषयीचा आपला वृथा अभिमान तर नाहीसा झाला आहेच, परंतु प्रांता-प्रांतांत एक सौहार्दाचे वातावरण निर्माण झाले आहे. इतर भाषिक नाटकांचे अनुवाद करण्याकरिता श्री. विजय तेंडुलकरांसारखे मराठीतील अग्रगण्य नाटककार पुढे येत आहेत, हीही गोष्ट लक्षणीय आहे. कारण अनुवादकर्ता संवेदनक्षम कलावंत नसेल तर अनुवाद मृतप्राय होतात, असा अनुभव वाचकांना अनेकदा आला असेल. श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्या बंगालवास्तव्यात त्यांना बंगाली नाटकाचा वेगळेपणा जाणवला असावा. बहुधा त्यामुळे त्यांनी श्री. बादल सरकार यांच्या नाटकाचा 'सारी रात्र' हा अनुवाद केला असावा. 'आविष्कार' या नाट्यसंस्थेतर्फे सौ. सुलभा देशपांडे यांनी तो मराठी रसिकांना सादर केला. अनुवाद म्हणून 'सारी रात्र' याचा विचार करणे मला शक्य नाही; कारण मला बंगाली येत नाही. त्यामुळे केवळ 'आविष्कार'ने सादर केलेल्या प्रयोगाविषयीच मी लिहिणार आहे.

श्री. बादल सरकार हे नाव मराठी प्रेक्षकांना एवढा परिचित वाटत असेल. 'वल्लभपूरची दंतकथा', 'पगला घोडा', 'अंत नाही', 'बाकी इतिहास', 'हिरोशिमा' ही त्यांची नाटके मुंबईतील हिंदी, मराठी रंगमंचावर सादर झालेली आहेत. या सर्व नाटकांतून श्री. सरकार यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचे काही विशेषही आपल्या लक्षात आले आहेत. श्री. सरकार यांच्यातील लेखक काही विशिष्ट व्यक्तींच्या जीवनाला प्राधान्य देत नाही; काही कथानक खुलवून सांगावे हा त्याचा उद्देश नाही. कुठेतरी खोलवर प्रत्येक आधुनिक माणसाला जाणवणाऱ्या व्यथेचे, मूलभूत मानवी वेदनेचे आविष्करण श्री. सरकार यांच्या नाटकांतून होते. परंतु हे करीत असताना रंगभूमीच्या दृश्य-माध्यमाची नेमकी जाणीवही त्यांच्या-

पाशी आहे. त्यामुळे त्यांच्या नाटकाचा वेगळपणा मराठी प्रेक्षकांना तीव्रतेने जाणवला. त्याचबरोबर ते स्वतःचेच अनुकरण करीत नाहीत ना अशी शंकाही त्यांची तीन-चार नाटके पाहिल्यानंतर आली. 'सारी रात्र' या नाटकाचा अनुभव, रचना मात्र त्यांच्या इतर नाटकांपेक्षा वेगळी आहे. 'सारी रात्र' या नाटकाची मूळ संकल्पना काव्यात्म, कथानकनिरपेक्ष अशी आहे. शिवाय त्यांच्या इतर नाटकांच्या अंताप्रमाणे या नाटकाच्या अंती दीर्घ भाष्य करून नाटकात्मक परिणामाला त्यांनी बाध आणलेला नाही.

'सारी रात्र' या नाटकामागची कल्पना तसे पाहिले तर नवी नाही. भारतीय काव्याचा, कथांचा अंगभूत घटक बनलेली मीरेच्या वेड्या गिरिधरभक्तीची कल्पना, संतकाव्यातून रंगवलेली गोपींची भक्ती आणि 'सारी रात्र' मधील स्त्रीचा घ्यास खरे पाहता एकच आहे. लौकिक जीवनात सर्व सुख असूनही ही स्त्री 'रंजन'च्या घ्यासाने वेडी झाली आहे. पार्थिवाशी असलेले आपले नात तोडण्यासाठी ती अपत्य-सुखही नाकारत आहे. या स्त्रीचा पती साधामुधा, मातीत ज्येष्ठ पाय घट्ट रोवलेले आहेत, असा आहे. त्याला आपल्या पत्नीचे अस्वस्थ मन उमजत नाही; त्यामुळे तो चिडचिड करतो.

नाटकाचा पडदा उघडतो त्यावेळी अंधारात 'चाचपडणारे दोन आवाज ऐकू येतात. त्या आवाजांच्या सुरातूनच त्या दोन व्यक्तींमधील ताण व्यक्त होतात. वादळापासून आसरा घेण्यासाठी ज्या वास्तूत ही माणसे आली आहेत ती वास्तू मायिक वाटते. काहीतरी वेगळी वाटते. तेथील वातावरण गूढ वाटते. श्री. सखाराम भावे यांनी उभ्या केलेल्या नेपथ्याने या गूढतेच्या आभासाबरोबरच अनेक जुन्या वस्तूंच्या गर्दीतून पार्थिवाने गुदमरलेल्या त्या स्त्रीचा अपार्थिवाकडे जाण्याचा यत्न सूचित केला. त्या स्त्रीच्या (सी. सुलभा देशपांडे) मनात वावरणारा रंजन एका वृद्धाच्या रूपाने तिच्यासमोर उभा राहतो. हा वृद्ध (श्री. अरविंद देशपांडे) मानवी आहे वा नाही याविषयी सतत शंका निर्माण व्हावी, असे त्याचे रूप, बोलणे, मनकवडेपणा, अनेक लकवी अगम्य आहेत. हा वृद्ध उभा करताना श्री. देशपांडे यांनी चाणाक्षपणे वृद्धत्व आणि तारुण्य, व्यवहारी व्यवस्थितपणा व असामान्य कल्पकता ही विरोधी रूपे आपल्या अभिनयातून साकार केली. नाटककारानेही केवळ अद्भुत वातावरण निर्माण न करता त्याला खिचडी करणे, सिगरेट आणून देणे इ. व्यवहारी तपशीलाचा छेद दिला आहे. तर तो वृद्ध आणि स्त्री यांच्यातील साधर्म्य, सर्व जग झोपल्यानंतर मध्यरात्री हरपलेल्या श्रेयाचा शोध घेण्याच्या प्रयत्नातून दाखवले आहे. त्या वृद्धाच्या विचक्षणत्वाची जाणीव देण्यासाठी व स्त्री-पुरुष यांचे संबंध सूचित करण्यासाठी पुरुषाच्या रिकाम्या सिगरेटच्या पेटीत चुरगळलेली वदामची राणी निघते, ही जाहूची कल्पना फार नाट्यपूर्ण आहे. या नाटकातील पुरुष इतका चारचौघांसारखा आहे, की तो रंगभूमीवर उभा करणे अवघड होते. परंतु श्री. कमलाकर सारंग यांनी त्या पुरुषाचा

च्यवहारी हिशोबीपणा, सुखाच्या आखीव कल्पना, आपल्या पत्नीच्या वेगळेपणाची जाणीव, त्यातून निर्माण झालेला चिडकेपणा, न लोपणारे हळवे प्रेम या विविध छटा फार संयतपणे व्यक्त केल्या. रंजन व स्त्रीचे मीलन हे पाथिव मीलन नाही हे समजण्याची कुवत नसणाऱ्या या पुरुषाचा दुःखावलेला अहंकारही त्यांनी प्रेक्षकांपर्यंत व्यवस्थित पोचवला.

या नाटकातील अद्भुताची कल्पना देण्यासाठी प्रकाशयोजनेचा श्री. शितून यांनी परिणामकारक उपयोग केला. परंतु अशा तरल अनुभवाच्या तुलनेने नाटकातील संगीत तोकडे वाटले, तसेच त्यातील काव्यात्मक संवाद सादर करण्याचा श्री. देशपांडे यांचा आवाजही काहीसा बोथट वाटला.

‘सारी रात्र’ या नाटकाविषयी, त्याच्या काव्यात्मक स्वरूपाविषयी प्रयोगापूर्वी इतके ऐकले होते, की त्यामानाने ते नाटक फारच अधुरे वाटले. तरी एक वेगळ्या धर्तीचे श्री. सरकार यांचे नाटक अनुवादित करून मराठी प्रेक्षकांना सादर केल्या-बद्दल श्री. पु. ल. देशपांडे व श्री. अरविंद, व सौ. मुलभा देशपांडे यांना धन्यवाद.

अर्थात खरी, काव्यात्मक नाटके अनुवादाच्या रूपाने मराठी रंगमंचावर आणायची असतील तर इंग्रजीत ती वैपुल्याने सापडतील. परंतु ‘आपल्या माती’चा अहंकार त्यासाठी सोडावा लागेल. ज्यात मानवी अनुभवाचे स्पंदन आहे असे तरल काव्यात्मक नाटक कोणत्या विशिष्ट मातीचे खरेच असते का ? □

अंधार माझा सोवती

एक अत्यंत रेखीव प्रयोग !

‘अंधार माझा सोवती’ हे फ्रेडरिक नाँट यांच्या सुप्रसिद्ध Wait Untill Dark-चे रूपांतर. प्रथम हे नाटक गुजराती रंगभूमीवर ‘आँखनी अटारी सावमुनी’ या नावाने प्रदर्शित झाले आणि आता ‘नाट्यसंपदाने’ ते मराठी रंगभूमीवर आणले आहे. नाट्यसंपदेचे नाटक म्हणजे निमित्तीत कुठेही कमतरता नाही हे प्रभाकर पणशीकरांनी पुन्हा एकदा दाखविले आहे. अर्थात् ‘नाट्यसंपदे’च्या दृष्टीने आता ही कौतुकाची बाब उरली नाही. कौतुक अशाकरीता की, गुजराती प्रयोग ज्यांनी दिग्दर्शित केला ते श्री. कांतीलाल मडिया यांच्याचकडे या मराठी प्रयोगाच्या दिग्दर्शनाचीही कामगिरी पणशीकरांनी सोपविली. आणि ही निवड किती अचूक होती हे क्षणोक्षणी जाणवत होते. ‘येथे दिग्दर्शक दिसतो’ अशा अनेक जागा आहेत.

यातील कथानक 'प्रकाश' नावाच्या एका फोटोग्राफरच्या घरात घडते. पुढील गुंतागुतीला प्रकाश हा मूळ कारणीभूत असला तरी ही कथा गुंफली आहे त्याच्या 'ज्योती' नावाच्या आंधळ्या पत्नीभोवती ! एक अपरीचित बाई प्रकाशला 'एक बाहुली देते व ती जे. जे. हॉस्पिटलमधील एका मुलीकडे पोचविण्यास सांगते. त्या बाहुलीत हीरे लपविलेले असतात, परंतु भोळ्या प्रकाशला याची कल्पना नसते. तो ती घरी आणतो. संध्याकाळी तो बाई घरी येऊन बाहुली मागते. परंतु प्रकाश ती बाहुली देऊ शकत नाही. कारण बाहुलीच त्याच्या घरातून गडप झालेली असते. आणि हा चोरीचाच मामला असल्यामुळे त्या बाईलाही विशेष गडबड करता येत नाही. ती तिच्या तीघा साथीदारांकडे बाहुलीच्या शोधाची कामगिरी सोपविते. दुसऱ्या दिवशी प्रकाशला तळेगावला जायचे असते. त्याचा फायदा घेऊन तिघेजण (अरुण, विश्वास, पारेख, सध्यद) ज्योतीकडे येऊन नाना क्लृप्त्या लढवून बाहुलीच्या शोधाचा प्रयत्न करतात पण ज्योती त्यांना दाद देत नाही.

ज्योतीचे डोळे एका मोटार अपघातात गेलेले असतात, जरी ती आंधळी असली तरी तिचे 'निरिक्षण' डोळस माणसाला लाजवील असे असते. केवळ आवाजावरून ती सभोवतालच्या माणसांच्या हालचाली आणि त्यांचे पुढचे बेत जाणू शकते. आणि तिचे हे सामर्थ्य तिच्या घरात शिरलेल्या तिघा डाकूंना समजल्यावर तर ते तिला शेवटपर्यंत टरकून असतात.

आंधळ्या स्त्रीच्या हालचाली ह्या अडखळत, चाचपडत अशा होणार आणि ही 'ज्योती' जवळजवळ संपूर्ण प्रयोगभर रंगमंचावर असते. त्यामुळे ही भूमिका म्हणजे अभिनयाला फार मोठे आव्हान होते. आणि हे आव्हान ज्योतीची भूमिका करणाऱ्या कु. फैय्याजने सहजपणाने पेललेले आहे. ज्योती ही व्यक्तिरेखा मूळातच जबरदस्त आहे. जितकी आंधळी तितकीच डोळस, जितकी बालीश तितकीच बुद्धिमान, जितकी असहाय्य तितकीच सामर्थ्यवान अशा विविध अंगांनी ही फुललेली आहे. अशी ही व्यक्तिरेखा साकार करताना फैय्याजने आपल्या अभिनयाचे सर्व पैलू दाखविले आहेत. प्रेक्षकांना आपल्या भावनांशी समरस करून घेणं हे अतिशय अवघड काम पण फैय्याजने ते सहजतेने केले आहे. इतके सहजतेने की प्रयोग संपल्यावर कांती मढियांनी सर्व कलाकारांची प्रेक्षकांना ओळख करून दिली, तेव्हा फैय्याजच्या नावानंतर मिनिटभर टाळ्यांचा उस्फूर्त कडकडाट झाला. अर्थात इतर कलाकारांनीही तितक्याच तोलाने कामे केली आहेत. तिघा डाकूंच्या भूमिका अविनाश मसुरकर, विपिन तळपदे आणि डॉ. काशिनाथ घाणेकर यांनी केल्या. निर्ढावलेल्या डाकूची भूमिका घाणेकरांनी अतिशय संयमाने केली. त्यांच्या हालचाली रहस्यमय होत्या. आणि त्यांनी एकदा ज्योतीवर घातलेल्या अनपेक्षित झडपेनंतर तर प्रेक्षकांतून किंकाळ्या ऐकू आल्या. 'प्रकाश'चे काम करणाऱ्या धनंजय भावेना विशेष वाव नव्हता. सुमेधा टिळक या लहान मुलीनेही 'राणी'ची

छोटी भूमिका समजून केली.

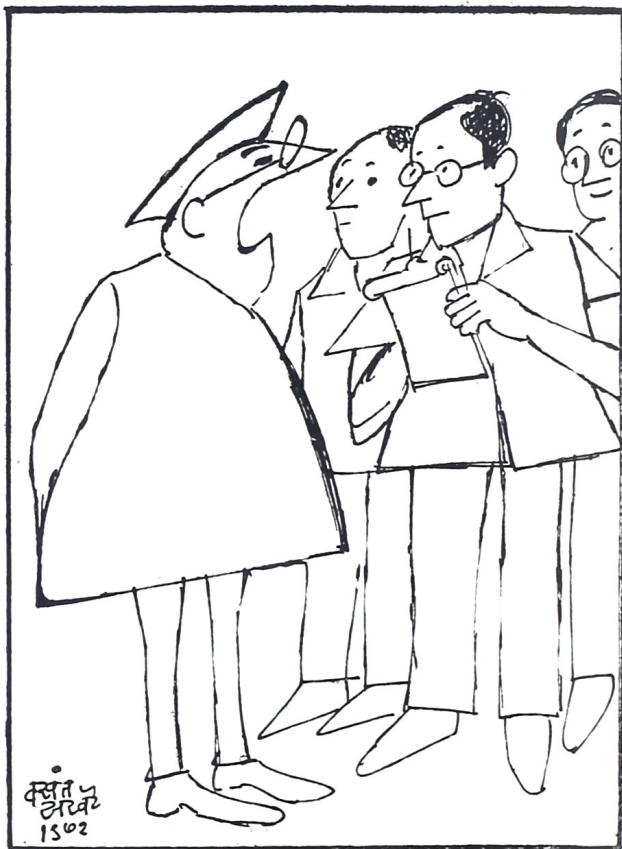
नाटकाच्या नावावरून यात प्रकाशाइतकेच अंधारालाही महत्त्व असणार हे उघड आहे. म्हणजेच प्रकाशयोजनेला यात अतिशय महत्त्व. किंबहुना ही बाब म्हणजे प्रयोगाचा प्राणच ! आणि ही बाजू सुरेश व्यास (हेही गुजराती रंगभूमीवरीलच !) यांनी अतिशय कौशल्याने संभाळली आहे.

नेपथ्यात मात्र काही गोष्टी खटकल्या. यातील घराचे प्रवेशद्वार उंचावर असून आत प्रवेश करताना एक जिना उतरून यावे लागते. सामान्यतः तळघर सोडल्यास कुठल्याही घरात (खोलीत) प्रवेश करताना जिना उतरावा लागत नाही. खोलीचे प्रवेशद्वार हे त्या खोलीच्या पातळीतच असते. दुसरे असे की, ड्रेसिंगरूम, किचनरूम, डार्करूम या वेगवेगळ्या खोल्या आहेत हे जाणवत नव्हते. एखाद्या दरवाजाचा आभास करून व कलाकारांना योग्य त्या हालचालींची समज देऊन ह्या खोल्यां-मधील अलगपणा दाखविता आला असता. अर्थात या उणीवा प्रयोग पाहताना जाणवत नव्हत्या इतका प्रयोग जबरदस्त होता.

मूळ कथानक आकर्षक, त्याचे रूपांतर करण्यासाठी रत्नाकर मतकरींसारखा कसलेला लेखक, दिग्दर्शित करण्यासाठी कांती मढियांसारखा तरुण पण तितकाच महत्त्वाकांक्षा दिग्दर्शक, फॅय्याजसारखे गुणी कलाकार, प्रकाशयोजनेची कमाल करणारे सुरेश व्यास व या सर्वांमागे प्रभाकर पणशीकरांचा असलेला निमिती अनुभव यांचा सुयोग्य मिलाफ घडल्यामुळे एक अत्यंत रेखीव, प्रयोग बघितल्याचा अंनंद मिळाला.

राजहंस प्रकाशन संस्थेच्या मालकीचे हे साप्ताहिक संस्थेतर्फे मुद्रक व प्रकाशक श्री. ग. माजगावकर यांनी साप्ताहिक मुद्रण, १०२५ सदाशिव पेठ, पुणे ३० येथे छापून १०२५ सदाशिव पेठ, पुणे येथील संस्थेच्या कार्यालयात प्रसिद्ध केले. सं. श्री. ग. माजगावकर

“ धोरण निश्चित केव्हा होईल सांगता यायच नाही. पण त्याची अंमलबजावणी मात्र १ सप्टेंबर १९७० पासून करायची याबद्दल आम्हा सर्वांचं एकमत झालं आहे. .”
